

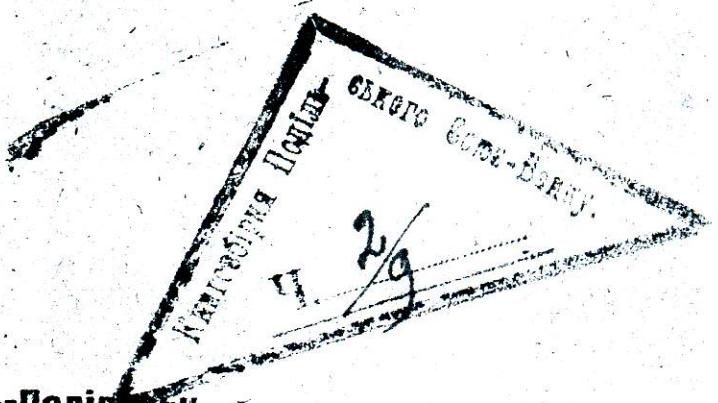
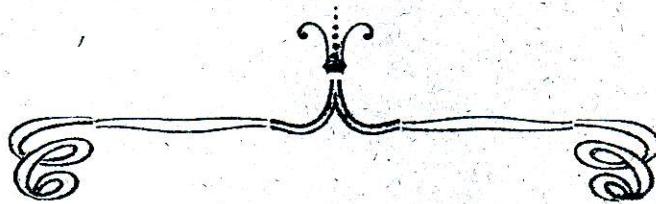
Григорєв-Наш.

ПОДІЛЛЯ.

ГЕОГРАФИЧНО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС.

Видання Подільської Губерської Народної Управи.

Кам'янець-Подільськ

Друкарня Подільського Губерського Правління

1918.

ПОДІЛЛЯ.

ГЕОГРАФИЧНО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС.

Простір.

Поділля—західна частина України—розміщується між $47^{\circ} 22'$ та $49^{\circ} 48'$ північної широти та між $0^{\circ} 30'$ східної довжини і $4^{\circ} 8' 34''$ західної довжини від Пулкова. Воно межує на півночі з Волинню, на північному сході з Київщиною, на сході річками Синюхою, Кодимою та Ягорликом з Херсончиною, на південі рікою Дністром з Бесарбією, а на заході річкою Збручем з Галичиною. Кругом межа його простягається на 950 верстов.

Площа Поділля обнімає 3.846.128 десятин, або 36.961,7 кв. верстов.

З 1804 р. Поділля розділено на 12 повітів.

В Балтськім повіті	6.824,1	кв. верстов.
” Ольгопільськім ”	3.521,9	”
” Ямпольськім ”	3.179,1	”
” Гайсинськім ”	2.972,7	”
” Літинськім ”	2.919,0	”
” Брацлавськім ”	2.706,3	”
” Винницькім ”	2.619,3	”
” Кам'янецькім ”	2.534,3	”
” Ушицькім ”	2.495,7	”
” Могилівськім ”	2.413,0	”
” Проскурівськім ”	2.364,6	”
” Лятичівськім ”	2.317,7	”
Разом		36.961,7 кв. верстов.

1. Під нивами на Поділлі	2.493.994	десятин.
2. ” городами, містечками, селами, будівлями, шляхами, річками, ставками і т. і.	397.132	”
3. ” лісами	370.842	”

4.	„	незручними пасовиськами	150.531	„
5.	„	горбами	129,689	„
6.	„	культурними лугами	90.000	„
7.	„	садами й виноградниками	37.186	„

Разом . . . 3.846.128 десятин.

Поверхня.

Поверхня Поділля ріжноманітна. На півночі та заході переважно висока й горбиста, а на південнім сході низька й рівна. З північного заходу входить у Поділля височінь, яку деякі вчені зовуть Авратинською, а українські—Чорноморською. Чорноморська височінь не має нічого спільного з Карпатами ні геологично ні орографично. Частина її, що починається в Галичині та йде на Поділля аж до Буга, зветься Подільською височиною. Вона розділяє Поділля на дві сточищ річок Дністра й Буга і в купі з частиною правобічної височини, що лежить на другому боці Буга, вкриває Поділля цілком. Річки на Поділлю, та тектоничні рухи порізали височінь так, що вона зараз має вигляд листа акації.

На Поділлі від Галичини проз Гусятин та Сатанів по між Кам'янцем та Літнівцями (Новою-Ушицею) до Липканів та Единців на Бесарабщині, через Кам'янецький, Проскурівський та Ушицький повіти, простягається низка горбів, які звуться Товтрами, а коло Кам'янця Медебірськими горбами. Товтри й Медобори не нижчі від Подільської височини.

Подільська височінь, Товтри, Медобори та сила річних долин зробили рельєф Поділля дуже ріжноманітним. Кам'янецький повіт піднімається в Товтрах до 280 сажнів над рівнем моря, а коло Дністра спадає до 70 сажнів. В Проскурівськім повіті Подільська височінь займає всю середину повіту, майже суцільним чотирокутником, там вона піднімається од 140 до 280 сажнів заввишки. Звідти від Подільської височини в Кам'янецький повіт ідуть майже до самого Дністра два паростка. В Ушицькім та Могилівськім повітах од Подільської височини відчахуються знов чималі паростки горбів до Дністра.

Зо всіх боків Подільська височінь оточена трохи нижчим високорівнем заввишки од 100 до 140 сажнів. По-над Дністром у повітах

Кам'янецькім, Ушицькім, Могилівськім, Ямпольськім, а також по другий бік височини у повіті Гайсинськім та в східних половинах Ольгопільського й Балтського повітів той високорівень знижується до 70 сажнів.

Місцевості при долинах річок Буга, Кодими й Дністра в Ольгопільськім та Балтськім повітах спускаються од 75 до 45 сажнів, а вздовж Дністра подекуди простягається вузька смуга верстов на п'ять ширину, яка спадає од 45 до 15 сажнів.

Склад поверхні.

Колись поверхня Поділля, як і всеї України та інших земель, була не така, як тепер. Колись вся земля була распаляною колею, горіла як тепер сонце, а після огнена кулі землі стала холонуті і вкрилася твердою камяною корою. Ця кора подекуди тріскала, морщилася; в одній місці поверхня землі піднімалася, в другім спускалася й заливалася водою, морями-океанами. На Україні на протязі багатьох тисяч або міліонів літ море кілька разів заливало ріжні простири землі, наносило тут ріжні намули, піски, глину й таке інше. Так утворилася поверхня нашої землі. Наука геологія, розглядаючи ріжні шари кори землі, розділює історію утворення тої кори на кілька головних епох, або доб, а ті епохи поділяє на так звані системи. Головних епох штири: 1) архейська, або прастара, 2) палеозойська, яка поділяється на системи: кембрійську, силурійську, девонську, каміновугільну та пермську; 3) мезозойська, яка ділиться на системи: триасову, юрську і крейдяну і 4) кенозойська, або новітня. Ця остання епоха поділяється на системи, або доби: третичну і четверичну, коли з'являються сліди існування на землі чоловіка. Третична система ділиться на нижнетретичну (палеоген) і верхнетретичну (неоген); перша має ще такі поділи: палеоцен, еоцен і олігоцен; а друга—такі: міоцен і пліоцен. Четверична система поділяється на дві доби: діловіальну (допотопову, або крижану, чи ледникову) і алювіальну (післяпотопову).

Це ми назвали оті геологічні доби і їх назви, щоби даліше можна було краще зрозуміти ріжні назви, які вживаються при викладанні відомостей про склад поверхні землі та ґрунту.

Поділля виступило з води первітного океану лиш в третичний період та й то не скрізь в один час. Коли південний схід зовсім уже

був суходолий, північний захід лежав ще деякий час дном моря, яке прозвано Сарматським.

Через те геологічний склад поверхні Поділля ріжнорідний. На самому сході лежать породи архейської пори—гранити, гнейси і т. і. В східній половині Поділля, поблизу Буга та його приток, гранити та гнейси подекуди вистромились навіть на верх, розпорошуються й утворюють шар ґрунту. Коло Гайсина ми маємо вибухи лави, круглі, куполясті горби. На заході ж, од межі: Меджибіж, Бар, Яруга, архейські шари скрізь прикриті: 1) силурійськими вапняками, фосфоритами, лупаками й пісковцями; 2) девонськими вапняками й рухляками, 3) цементовими рухляками й зеленими пісками крейдяної епохи. Помимо того, в більшості все це присипано ще й вапняками, глиною, рухляком та піском міоценового періоду. В західнім Поділлю подекуди (на схід недалі межі: Літин, Браїлів, Буг) з цього утворився й ґрунт.

Дно бувшого Сарматського моря вапнякове. В епоху міоцену колонії кораллів, устриць, серпулів та ін. завміриали й накопичувалися на дні Сарматського моря в ріфи. Коли море висохло, ті ріфи з осталися на поверхні землі, як ряд горбів, які на Поділлю називаються тепер Товтрами. Поверхня Товтров мішанкова та серпульова, а боки звичайно прикриті зверху глиною крижаних часів. Та глина стала ґрунтом.

На схід од полуденника (мерідіана) Жмеринка ґрунт найчастіше утворювався з піску та глини міоцену. Проте найважнішою породою, з якої утворюється ґрунт на найбільшій площі Поділля, є льос післякрижаного походження*).

На Поділлю льос вкриває більшість простору на схід од межі: Кам'янець, Бар, Вапнярка, Рудниця, але не суцільним покривалом. По між ним трапляються цілі низки латок і смуг зовсім без льосу. Так, наприклад: долини й тераси деяких річок, боки на узгір'ях, де виступають древні породи, та високі місцевості з виступами крейди, граниту і т. і.

*) Льосом називається жовтувато-сіра, часом рудовата вапнякова глина, яка скидається на пісок і дуже легко тріскається навколо. Слідів намулу в ній майже не помітно. В льосові трапляються шматочки черепашок (скойок) та кістяків хижої тварі. Льос утворився з надрібнішого, переважно кремічного пілу, нанесеного вітром. Більшість учених гадає, що той піл назбиралася в часи після крижаної доби, коли був досить сухий клімат. В сухих місцевостях вітер переносяв на далекі простори легенький піл, засипав ним по дорозі усі низини й низинки й вирівнював іх у площини. Із пілу, що осідав і накопичувався, склався шар ґрунту, який і називається льосом. В льосовій товщі часто трапляється углекислий вапняк, зернятка скалинцю (польового шпату), авшту, луди і т. і.

В деяких місцевостях Поділля льос лежить двома шарами, між якими шар замуленого ґрунту.

Подільський льос скидається на льос Київщини й Волині, але відріжняється від льосу інших місцевостей тим, 1) що він не дуже товстий (не глибше $3\frac{1}{2}$ сажнів), 2) не має в горі валунів, гальок, кремінців і т. і., 3) має сировато-попілястий кольор, 4) має силу охристих (темно-жовтих) крапок, плям та розводів, 5) в ньому трапляються вапнякові дудочки і 6) багато є піску.

Льос на Поділлю майже скрізь є тою мастеринською породою, з якої утворюється ґрунт. На північ він більш менш чистий, а чим далі на південь, біжче до Дністра, тим більше перемішується він з подібними до льосу породами, гальками, обламками карпатських гір, перетертих дощовою водою, і. т. и. В тих місцях подекуди вистромлюються на верх старинні породи граниту, тритичної глини і т. і.

ГРУНТ.

Грунт Поділля ріжний і навіть на невеликому просторі дуже ріжиться. По найголовнішим прикметам ґрунту, Поділля можна розділити на чотири частини: 1) північ, де ріденський чорнозем, та темносірий суглинок; 2) північна половина середини Поділля, де підзолисті суглинки; 3) південна половина середини Поділля, де знов ріденський чорнозем та темносірий суглинок і 4) південь, з ситим степовим чорноземом.

Окрім того: 1) в долинах припливів Дністра всякі вапнякові ґрунти; 2) в південно-західній частині Лятичівського повіту, південний—Літинського та в долинах верхів південних річок Поділля—гумусові (перегнійні) суглинки; 3) на лівих берегах Соба та Буга супески та подекуди й чисті піски шириною від 1 до 2 верст. Піски забирають простору до 8000 десятин, під час засухи вони шерхнуть зверху твердою шкаралущою.

Чорнозем, який лежить на Поділлю не тільки суцільними ланами, але й окремими виспами, має в середині Поділля до 2% перегною (гумуса), а на північі та півдні до 4%.

В багатьох місцях Поділля, особливо в повітах Проскурівськім, Лятичівськім, Ушицькім, Винницькім, Гайсинськім та Ольгопільськім трапляються чималі могили (бугри) попілу. Звуть їх „майданами“.

Подекуди ті майдани розорані. Як на розораних, так і на нерозораних ніде нічого не росте. Тільки навколо них рямцями зеленіє бур'ян. Ті майдани попілу насипано в давні часи, коли на Поділлю поширене було добування поташу. Поташ тоді здобували тільки з попілу. Для того налили ліси і таким способом ото насипали цілі купи попілу. Але є такі могили, що висипані не з попілу, а з такого же ґрунту, який є на місці; такі могили колись давно висипали люде на місці похорону своїх начальників та інших людей.

РІКИ ТА РІЧКИ.

Найбільші ріки Поділля—Дністер та південний Буг.

Дністер (Дністр, Дністро) в старовину звався по грецьки—Тирас. Починається Дністер з джерела на північнім узбіччю Карпат, в Галичині, коло с. Вовче, серед лісу, на горі Розлуч, на височині 436 сажнів над рівнем моря.

У верхній своїй частині на узбіччю Карпат, Дністер приймає найбільше води з тих потічків, що збігаються з тір; дальше вливають свої води найбільші його припливи: 1) Стеревяж (Стрвіонж), 2) Стрий, 3) Свиця, 4) Домниця, 5) Бистриця та 6) Збруч. Од Збруча до Ягорлику Дністер межує з Поділлем.

Нижче Збруча сточище Дністра звукається. Через те великих припливів там уже немає. Але дрібних є чимало. На Поділлю серед них значніші: 1) Смотрич; 2) Студениця, 3) Ушиця, 4) Калюс, 5) Лядава, 6) Дерло, 7) Мурафа, 8) Русава, 9) Камінка, 10) Молокиш, 11) Тростянець, 12) Ягорлик. Понижче Поділля значніші: 1) Ботна, 2) Бик, 3) Иkelь, 4) Реут, та інші. Всі ці річки в горі мають боки долин лагідні, а нижче вибили собі в каміні долини типу каньон, що носять тут називсько рипа.

Не допливаючи 137 верстов до Чорного моря Дністер відкидає від себе рукав Турунчак. Турунчак, пропливши 19 верстов, знов зливається з Дністром в Білім озері. Місцевість між Дністром та Турунчаком низька, поорана старими водотоками. Вона заросла лозою, весною вся заливається водою, а на літо густо заростає камишом і травою. Та місцевість називається „плавнями“. За 60 верстов до Чорного моря Дністро розливається лиманом, який уже двома гирлами—Очаківським та Царгородським вливається в Чорне море.

Долина Дністра скрізь вузька й дуже покрученена (типу каньона) Береги високі, стримкі (часом до 100 сажнів) і порізані силою глибоких яруг, до яких сходиться чимало побічних ярів та провалля. Яруги такі великі, що по них ховаються цілі села. Пробігши 975 верст проміж всякими кручами й скелями, які тісно здавлюють його річище, Дністер за 250 верстов до моря виливається на рівну низину. Там долина його враз роскидається на 8 верстов, а далі поволі добирається й до 15.

Дно Дністра вгорі (до Могилева) каменисте, лупакове та вапнякове, присипане гальками, жорствою та зернистим піском. Ширина плесів там пересічно 75 сажнів, а глибина $\frac{3}{4}$ —2 саж., на перекатах же всього лиш 7—16 вершків. Дністро там ніколи не розливается, бо береги дуже високі.

По середині, де Дністер межує з Поділлям, дно його жорстяне. Для плавби там потрібна розчистка. Ширина плесів там до 75 сажнів, а на перекатах доходить до 150—200 сажнів. Глибина на плесах звичайно 1 сажінь, на перекатах же од $1\frac{1}{2}$ арш. до 1 сажня.

Коло м. Ямполя Дністер перегороджується широким на $1\frac{1}{2}$ вер. валом чорного граниту. То Дністрові пороги. Пороги перерізуються вузьким (на 10 сажнів), заваленим камінням, ходом. Глибина води на порогах 15—20 вершків.

Нижче порогів лежить куча каміння, прозвана „Чередою“. Бона, як і пороги, перешкоджує плавбі.

Нижче Дністер, од с. Вихватинець, протікає по мягкому ґрунті. Дно його там піскове. Ріка заривається в глиб і звужує річище. Звичайна ширина плесів там тільки 50 сажнів. Особливо вужчає Дністер нижче Бендер; там він ледве хватає на 30—40 сажнів. Зате глибина його там сягає до $9\frac{1}{2}$ сажнів, а на перекатах од $1\frac{1}{4}$ до $3\frac{1}{4}$ сажня. Останні 14 верс. од м. Маяки до лиману Дністер протікає глибоким (од 2 до 6 саж.) та вузьким (30 саж.) ровом.

Дністрянський лиман має глибини до 6 футів. Царгородське гирло—4 сажні глибини й 30 ширини, а Очаківське—1 сажень глибини й 100—ширини.

Довжина всього Дністра—1225 верст, а площа його сточища 64.460 кв. верстов.

Ширина Дністрового стоку—422 сажні. Вгорі він пробігає по 2 сажні за хвилину, а внизу—1 сажінь.

Вода в Дністрі спадає в осени й на зиму, а на літо 10 прибуває. Найбільше води прибуває в Дністрі починаючи з Петрівки (5—10 червня) до серпня (августа) з Карпатів, де в той час ростають сніги. Дністер єдина річка на Україні, що вбирає в себе талу воду літом, і тим належить до типу західно-европейських рік. Окріч того, в Дністрі води прибуває ще й під час великих дощів, особливо в Спасівку (10—15 серпня) та пізньої осені, бо більшість Дністрового сточища в горі має камінне підґрунття.

Раптові повіні, що трапляються часто, руйнують береги Дністра, засмічують ріку камінням та корчами, заливають яруги й замулюють дно ріки.

Земерзає Дністер звичайно в першій половині грудня, а ростає в другій половині березня; отже він вільний од льоду 8—10 місяців, а лиман $9\frac{1}{2}$. В осені крига йде днів 10—15, а весною 7—12.

Пароплавству по Дністрі дуже перешкоджують пороги та сила перекатів (131 од р. Збруча), які забирають 292,8 верстви. Однаке по Дністрі можна сплавляти ліс майже на всім його просторі, а плавать пароплавами можна від м. Жванця до моря, тобто на протязі 773 верст, і то як вода висока, а в іншу пору пароплави ходять од Могилева. Перевози на Дністрі існують на човнах та паромах. В межах Поділля є три залізничних моста: коло Устя, Могилева та Рибниці; по Могилевськім і Рибницькім можна їхати й возом. Крім того є один міст дерев'яний коло Жванця для переїзду возом.

Природа обдарувала Придністров'я надзвичайною красою. Високі гори, стремкі скелі, печери, яруги, а подекуди й пологі береги, вкриті пишними лісами, роскілні сади й виноградники, роблять його ча-рівним царством „Подільської Швейцарії“.

Буг (Бог) в старовину звався по грецьки—Гіпаніс.

Він починається на Авратинській височині, серед болота півден-ної Волині, коло с. Холодець. Буг пробігає до моря 785 верстов і вби-рає в себе до 16 приливів, серед яких тільки один Інгул протікає 320 верстов, а решта зовсім незначні. На 50-й верстві від джерела, коло м. Проскурова, по між камішами рівної лугової та болотяної ни-зини, Буг протікає ледве що помітним потічком. Тільки перебравшись через озеро Вовк (довжиною в 3 верстві), поблизу м. Лятичева, Буг стає помітною річкою. Од с. Ворошиловки, Винницького повіту, і до села Олександровки, на Херсонщині, Буг прорізує гранітну горбо-вину, яка далі на схід переходить у Дніпрові пороги.

Од межі Ольгопольського й Гайсинського повітів (с. Завадівка), за 300 верст од уст'я, Буг протікає майже скрізь уже поміж граничом. Каменисте дно його все покрито гострими виступами граниту. Там же перегороджують його найбільші пороги. Перші пороги—Завадівські, за ними йдуть Мшайські, на яких колись любили кублиться гайдамаки, а далі—Богданівські й Олександрівські. Од Ольгополя до с. Олександрівського, тобто на протязі 70 верств, береги Буга особливо каменисті й стримкі (20 сажн.). Нижче Олександрівська, граниту зверху вже не видно. На Поділлю Буг зовсім не придатний до пароплавання, бо його перегороджує сила загат та порогів. Навіть лісу неможна сплавляти. Плавати можна лише од с. Олександрівського до моря, але справді плавають тілько від м. Вознесенська, на Херсонщині, де Буг протікає вже хоч і не широкою, про те досить глибокою, річкою. Ширина його там сягає до 75 сажнів, а глибина до 6 сажнів. Од м. Миколаїва до свого устя (47 верств), Буг протікає вже таки широким (не менше 2 верств) і глибоким (пересічно 4 саж) річищем, що до Миколаїва підпливають навіть океанські пароплави, а в самому місті істнує військовий судобудівельний завод, який спускає на воду кораблі Чорноморського флоту.

Недалеко від уст'я Дніпра Буг впадає в Дніпро-Бугський лиман.

ПІДСОННЯ.

Поділля по свому підсонню (клімату) належить до північної області України.

Тиск повітря на Поділлю не скрізь одинаковий, бо не скрізь Підділля на однаковій висоті над морем.

На заході Поділля (Кам'янець) тиск повітря сягає в рік пересічно до 740 мм., в середку (Н.-Ольчедаев) до 746,6, а на півдні (Плоть) до 749,7. На південь від Поділля, від Кишиніва на Уфу і далі в Сібір проходить барометрична вісь, найбільшого тиску зимою та найменьшого літом, що має вплив на вітрі.

Температура повітря так само не скрізь однакова. За рік вона сягає пересічно $+8^{\circ}$ по Ц.; в січні до $-4,5^{\circ}$ по Ц., а в липні до $+9^{\circ}$ по Ц. Різкі переміни холоду й тепла бувають досить часто в березні—квітні та жовтні—листопаді. Найбільша спека за останні 30 літ була на півдні Поділля 5 серпня 1905 року, $+39^{\circ}$ по Ц. Найдужчий мороз за той самий час був там таки 15 лютого 1911 р.— $-30,1^{\circ}$ по Ц.

Морози на Поділлю починаються звичайно в жовтні й перестають у другій половині квітня. Однак буває й так, що починаються у вересні і задержуються аж до другої половини травня. Зовсім не буває морозів лише з 25 травня по 20 вересня по нов. стілю. Морозних днів буває на рік пересічно 126. З них тільки 48 без одлиги, тобто таких, коли мороз стойть цілий день.

На поверхні ґрунту температура щорічно сягає пересічно до $+11,5^{\circ}$ по Ц. Найбільша спека на поверхні ґрунту була в серпні 1895 року $+70^{\circ}$ по Ц., а найлютий мороз в лютому 1911 р.— $-31,7^{\circ}$ по Ц.

Промерзає ґрунт звичайно до 10—15 сантиметрів, рідко коли до 50 сантим., і тільки одного разу (в лютому 1909 р.) за 20 літ він промерз на сто сантиметрів. До 10 сант. ґрунт промерзає звичайно в кінці листопаду, а часом і в початку листопаду. Трапляється ж і так, що ґрунт за всю зіму зовсім не промезає.

ОПАДИ.

Опади (осадки) на Поділлю випадають не скрізь однаково: на північні пересічно до 550 м.м. на рік, а на півдні лише до 400 м.м. Це показує, що взагалі Поділля на опади не бідне. Особливо багаті на опади повіти—Проскурівський та Кам'янецький, де за рік випадає інколи до 800 м.м. Там од великих дощів у богатьох місцях виступають на верх підземні джерела, розливаються озерами й затоплюють значні площини повіту.

Кількість опадів така:

	літо	осінь	зима	весна	за рік	кількість днів з опад.
На заході (Кам'янець)	233,3	139,2	83,3	129	584,8	146
На півдні (Плоть)	169,8	95,6	67,1	105,4	435,9	122

Найбільше опадів літом (в червні та липні), а найменше зімою. Найсухішою ж порою буває осень.

Перший сніг випадає звичайно в кінці жовтня або в початку листопаду, але швидко ростає. Тільки в початку грудня або аж у другій половині січня він задержується надовше, тай то не дуже, більше часто трапляється відлига. Без переміни сніг лежить не довше 26, рідко 30 днів. Всього ж за зіму сніг пролежує до 50 днів. Найдовше сніг лижав 1908/9 р.—105 день, а найменше 1898/9 р.—24 дні. Товща снігового шару звичайно не сягає вище 20 сантим.

Цілком ясних днів за рік буває пересічно лише 55, а зовсім хмарних—147. Решта ж днів таких, що хмарність чергується з ясністю. Найбільше ясних днів буває в червні—серпні, а хмарних в листопаді—грудні.

Сонячних годин буває на рік на північі пересічно 1780, а на півдні 1979, весною 513, літом—769, в осені 362,4, зімою—134,7. Найбільше в червні місяці (269,1), а найменше в грудні (26,4).

Вітри на Поділлю віють в холодну пору з півдня та південного сходу, а в інший час з північно-західного боку. Західні вітри вогні, а східні—сухі. Східні вітри звуться суховіями. Вони дуже шкодливі для хліборобства. Найдужчі вітри віють весною (суховії), а безвітря найчастіш трапляються в літку, особливо в липні.

Землетруси на Поділлю, хоч і трапляються, але рідко і дуже не значні. Останній землетрус, особливо помічений у Кам'янці, був 13 червня 1913 року.

Природа.

Майже все Поділля лежить в поясі лісо-степу, який через Полтаву, Харків пролягає далі на схід. Північне Поділля, високе, гористе й порізане річками, більш лісисте, ніж південне. Південне ж рівніще, нижче й немає стількох річик, як північне. Південне Поділля має степову природу, терпить недостачу води і навіть не раз страждає від засухи.

Ліси. Наддністрянські частини Кам'янецького, Ушицького й Могилівського повітів, також Лятичівський повіт, здавна вкриті пишними лісами з надзвичайно ріжноманітною й багатою фльорою, серед якої ще й тепер трапляються окремі примірники рідкостної рослини. Навколо того лісового оазу, особливо на схід, залягає степ, укрітчаний виспами й смугами лісу. Стародавні ліси поволі викорчовуються й винищуються без нової посадки. Тепер ліси ростуть на незначній площині, всього лише на $\frac{1}{10}$ всього Поділля, тобто на 370.842 десятинах.

Рослинність. Найбільше в лісах Поділля росте грабини, або карпану, та дубини (3 одміни), або стежару. Oprіч того звичайно там ростуть: а) дерева: клен (3 одміни), явір, берест (3 одміни), ясень, вяз, липа, (2 одміни), черешня, вільха, осика, береза, на заході (над Збручом) бук; б) кущі: ліщина (лісовий дріх), глід, терніна, шипшина, калина,

свицина, жостір, жимолість, проскурина (бризленина, бруслина, бруслевина), мокриш (барбарис) та інші.

Між кущами в'ється хмель та брочетан (*Hedera Helix*), який у нас майже не цвіте. Сосна та ялина трапляються рідко, і то лише коли навмисно посаджені.

Помимо того, поодинці ще ростуть в лісах тополі, рябина (горобина), черемшина, — трапляється до 2 арш. грубини, — яблуня, груша, вишня та інші. Це все сліди бувших садків у лісах.

Із рідких пород трапляється берека, скомпія, клокічка та інші.

Особливо цікава берека (*Pirus terminalis Ehrb.*). Вона росте тільки на Поділлю, а більше ніде її нема, ні на Україні, ні на схід по-за Україною. Берека належить до тих пород, які вже вимирають. Корінцями вона не росплоджується, а насіння її зібрати дуже трудно. Вона виростає до 36 арш. заввишки, а гілля й листя має тільки на самім вершечку, квітки й ягідки подібні до ягід горобини. Ягоди ті дуже солодкі і птаство завше обкльовує їх задовго до того, поки вони дістичуть. Через те без штучних заходів зібрати насіння береки неможливо. Тільки подекуди по великих маєтках вершки береки запиняють сіткою і таким способом не допускають птаство обкльовувати її ягоди і збирають насіння. Береку оберігають в околицях Рахнів-Лісових. Деревина береки дуже міцна, тверда й важка. Вона гарно приймає всяку політуру. Через те нею легко підмінять чорне й червоне дерево. Берековий матер'ял ціниться дорого й уживається тільки на дорогу столярську роботу.

Скомпія (Рай-дерево, *Rus cotinus L.*) так само трапляється дуже рідко. Вона майже не виростає товще 2 вершків, бо селяне рубают її на виготовлення жовтої фарби для сукон і інш.

Над Дністром ростуть гущавини дикої вишні (*Prunus Mahaleb*).

Рослинність південного Поділля переважно степова, лісу дуже мало. Справжній степ, тепер майже цілком з'ораний, починається тільки за межою Поділля, але в повітах Балтськім, Гайсинськім та Ольгопільськім уже починається переходова смуга. Тут поруч з рослиною й живиною лісу, трапляється рослина й живина степу. Типове з'явище степу — гущавини, зложені з густих корчів заячих орішків, степової вишеньки, дикої груші і т. і.

По захищених долинах Наддністрянщини в садках ростуть рослини південного підсоння: волоскі оріхи, дерен (кізіл), жерделі (абрикоси), брусквини (персики) та виноград.

Скрізь над водою та коло сел ми бачемо осокір та верболози (до 8 одмін).

Луги на Поділлю збереглися тільки на верхів'ях Бугу (Прокутровський та Літинський повіти). Вигони трапляються лише де-неде по узгір'ях та Наддністрянських долинах.

Ми бачимо на Поділлю рослини північні, як береза, дика малина, і полудневі, як гордовина (*Viburnum lantana L.*), мандригуля (*Scopolia carniolica Iacq.*), жидівська груша (*Physalis Alkekengi L.*), клокічка (*Staphylea pinnata*)—форми Криму та Кавказу; в тут західні—решітки (*Croceus Heuffelianus*) і східні—*Echinosperrum heteracanthum* в коло Кам'янця і на степах Каспія, не біжче. Ця ріжноманітність залежить від причин геологічних. В ледникові часи північна частина Поділля була вільна від льоду й не була покрита морем. Через те тут залишилися рослини, які мусіли щезнути в інших місцевостях. Як став ледник відступати, рослини пішли за ним на північ і скрізь, куди заносилося їх насіння та де вони могли існувати. Таким робом Поділля було „островом населення“. З тих рослин, які на Поділлю залишилися з тих часів, найцікавіші будуть „релікти“, які ростуть з перервами на Вкраїні та далеко в інших місцевостях. Такі будуть—берека, ясінець (*Dictamnus FraxineHa Pers.*), водяні оріхи (*Trapa natans L.*), дубова омела (*Loranthus europaeus L.*), та інші,—їх буде зо 30 одмін. Це форми вимираючі. Але є й такі форми, які з'явилися на Поділлю за часи історичні. Таке—Татарське зілля (*Acorus calamus L.*) з Китая, занесене сюди татарами. Воно цвіте у нас, але не дає насіння, позаяк у нас нема тої одміни комах, що можуть його опилити. Така—дендера, (*Datura stramonium L.*), її принесли нам цигани, котрі уживали її як наркотік. Такий занесений зі сходу лаціон (*Lycium barbarum L.*).

В останні часи у нас з'явилися її з'являються нові рослини. Нетреба (*Xanthium spinosum L.*) прійшла до нас з Київщини в першій половині XIX в. *Matricalia discoidea* родом з північної Америки, подібна до ромашки з обірванними пелюстками, з'являється все на нових та нових місцевостях на наших очах. Досить рослин дичавіють і расходяться з наших садків, як: перелета (*Oenothera biennis L.*), бистрічки (*Bellis perennis L.*), перелет (*Erigeron canadensis L.*), щир червоний (*Amaranthus speciosus*), і багато інших. В останні часи, напр.

коло Міхалівки, Кам'янецького повіту, одичавіла привезена в 1882 році з Відня альпійська фіялка (*Cyclamen europeum* L.). Як пише С. Маковецький, вона без помочі чоловіка засівається по лісках, якби перескакує через стосажньові просторі, скрізь росте добре і гарно цвіте.

Лісо-степ, який вкриває більшу частину Поділля, дає притулок животинам як лісу, так і степу. З лісових тут є дика коза, вивірка, соня (*Mus cardinus*), борсук, куниця (*Mustela martes*), сила лісових шах, веретильниця (*Aegiali fragilis*), хрущ, рогач та інші лісові жуки та комахи. З степових тут можна надибати сусликів, хомяків, зінське щеня (*Spalax typhlus*), безліч степових мишей; тут є такі степові птиці, як дрофа, хохітва (стрепет), перепелиця; є полоз, кузка, що п'є хліб, шведська муха, тарантул. Мішаниця одмін північних та південних, про яку вже ми говорили, кажучи про рослини, з'являється нам і тепер. Так, наприклад, є на Поділлю білий заяць (коло Кам'янця напр.), горностай, рябчик (*Bonasa canescens* Sparv.) — і сип (*Gyps fulvus* L.), стервятник (*Neophron percnopterus* L.), щур-бжолоїд (*Megops apiaster* L.). Теж саме треба сказати й про риби. В Дністрі, на Поділлю, можна знайти підстругу (*Accipenser stellatus* Рад.) і вінгоря (*Anguilla fluviatilis*), липеня (*Thymallus vulgaris* Nills.) і синця підкрижнього (*Alburnus chalcoides* GuId.), рибця (*Abramis wimba* L.) і клемпака (*Salmo hucho*), виріза (*Leuciscus Frisii* Nordm.) і евдошку (*Umbra Krameri* Fitz). Все це дуже цікаве на науковий погляд. На жаль Поділля дуже мало обслідуване, а що і є з відомостей, то вже старе. Звірина, птиця, риба пропадає, зменшується в кількості. Так майже сchezли дики кури (*Tetrao tetrix* L.), рябчик, хохітва (*Otis tarda* L.), зменшується дики кабани, переводиться риба. Ліса вирублюються, на зміну їм з'являються поля, а з ними міняється загальний вигляд фауни. Де-що з звірини та птиць, які колись розспложувалися штучно в заможних маєтках, тепер здичавіло. Так коло Чорноострова є даніель (*Dama dama*); коло Кужелева в річках, які впадають в Ушицю, є пстронга (*Salmo fario* L., форель), кажуть, що в давні часи ту рибу розвели тут іезуїти. Де-ні-де здичавів фазан.

З звірин вовки сchezли майже зовсім: найбільші їх потруїли. Від того розвелися лиси (є і чорнобурі), а особливо зайці (2 одміни). Часами на зайців буває якась пошестя і вони пропадають, а потім знову розпложуються. Багато є і дикіх коз. Куниця є 2 одміни: лісова (*M. martes*) і скельна (*Mustella foëna*). На річках є видра, багато є норок (*Putorius lutreola*). Скрізь є тхір, ласочка, горностай, їжак, кертовиця, мідиця (*Sorex spp.*).

З птаства є такі, що у нас тільки зімують, є і такі, що тільки літують. Деякі птиці нікуди від нас не відлітають, а сила птиць тільки пролітає через Поділля, тримаючись Дністра або Буга, яко дороги. Далі вони летять через море.

На Поділлю цілий рік можна бачити орла, сироватеня (білохвоста), болобана, рябців—голубятника, тювика та гороблятника, пугача, пугулькала (поховав), сову, пугача малого, сипуху. Полісах мандрують дятли: чорний та рябий (дятелик). Цілий рік у нас ріжні ворони: крук, гайворон (грак), гава, кавка, сорока та сойка. Сила дрібних птах: посмітюшка, жовтобрюшка, просінка, маколондра (репел) снігар (зяблик), Горобець (2 одміни), макодзьоб (чіжик), щиглик, каленик (костогриз), дзвунок дюдька (сноз, ползик), гайка-волосянка, лазорівка, гайочка, синиця, хвостівка, дрозд. На прудкій воді, де не змерзає, залишається ручейка (водяний горобець) та рибалочка (пирникіз). На полях в степу зимує дрофа та куропатва. Деякі з цих птах збільшуються в кількості зімою, позаяк до них прибувають ті-ж одміни з півночі. Так напевне буває з гайвороном, орлом, сироватенем, щигликом та іншими. Крім того зімою до нас примандрюють інші гости, більше чи менше, в залежності від того, які бувають морози. Як зіма прикра, до нас надлітають птахи здалекої півночі, а як зіма лагоднійша, вони літають по дорозі.

Що зіми у нас буває рябець-зимняк (*Archibuteo* sp.). З малих птах до нас залітає на зиму снігурка (*Plectrophanes nivalis* L.), подорожник (*Otocoris alpestris* L.), звичайно зімує синиця-московка (*Picus ater* L.) королек—2 одміни (g. *Regulus*), чечітка, снігур, юрок, дрозд—чіматень (*Turdus philomelos* L.), сорокоуз (*Lanius excubitor* L.—сороконуд, сорокач), рідко—костогриз (*Ampeuis garrulus* L.) випадково, кривоніс (*Loxia* sp.), кедрівка (*Nucifraga caryocatactes* L.) та інші.

З диких качок у нас зимують, як де вода не замерзає: острота (*Mergus* spp.), острюх (*Mergus albellus*—нирок), чернуха (*Fuligula fusca*—лиска), крякушка (*Fuligula clangula* L.).

На зім'ю цим весною налітає, сила птаства. З хижих: пустола та кібчик, кобець, дербник, скоба, яка може і зімує, шулякі, орел—могильник, підорлик, орлик, каночки (каня), рябці—мишолови (4 одміни), водяна сова, стервятник та сич—вьють у нас гнізда. Гніздують крутиголовка і дятлі зелений та сивий, красиворона та щурка, дрімога (лежень), щур, вудвуд та пінак. З безлічі птах, які літують у нас, треба назвати соловейка (2 одміни: східний та західний), жайворонка,

чечевицю, ластівку, чхура (шура), сорокопудів, вільгу, волове очко (задерихвіст), ремеза, малиновку, горістовку, іванчика (кам'янка) та косика (дрозда чорного). Крім того ріжні мухоловкі, ерникі, трясогузки, очеретянкі, вівчарики, підкопивники, травникі, чекани—населяють літом наші краї. До цього треба додати горлицю, дикого голуба, климиця, трепетня (припутеня). На воді ми бачимо пирникозу, нирця, шмакову качку, плоскеноноску, чиринку (чира), нерезня, крижа, лиску. Над водою літають ріжні риболови, в очеретах є журавлі, бугай, водяні курочки, пастушки, погоничі. Над водою стоять чаплі та кваква. В болотах гніздує баранець, дубельт, ріжні кулики, між ними гаратаїка (брижач), повій (кульок), чайка; на полях—перепелляця, деркач та на балстанах киргик.

Закінчити цей список треба чорногузом білим (бузько, лелека) та чорним (*Ciconia nigra* L.—пушла), які обидва є у нас на Поділлі. Що весни та що осени пролітають через Поділля сили птиць півночі. Перелічить їх неможливо, та знати докладно—які летять у нас, ми добре й не знаємо. Найпомітніші між ними є лебеді—скрипач та шовкун, гуси та качки—кілька одмін, рибці, слукви (лежень, валюшень), дрозд в осені по гаях, хрустан на полях та ін. Крім всіх цих звичайних птиць до нас залитають де-коли ще випадкові гості, які збились з дорогі, або шукають нового життя. З останніх ми пригадаєм шрікуна, що великими зграями примандрює до нас зі сходу, та копитку, птицю далекого Туркестану, яка періодично налітає до нас в значній кількості і через небагато років звичайно гине. З погудня по річках налітають: баба-птиця, баклани, косарь, коровайка. Трапляються і багато інших.

Що до риб, то Поділля знищило і досі нищить своє багатство. Тканкі (сітки), кукельван та заводи, які спускають брудну воду до річок та ставів, зробили те, що риба у нас дорожча, як де інше, а мала би бути найдешевша. Одмін риб у нас дуже багато, і є риби дорогі, але кількість їх все зменшується та зменшується.

Є у нас риби сталі та проходні. До проходних належать: осетр, підструга, клемпак (сімга), оселедець. Ці риби живуть в морі й тільки ікрою кидать ідуть в ріки.

Вінгорь-же (*Anguilla fluviatilis* L.), живучи сам в річках, ікрою кидає в морі, звідки вже не вертається. Де які із інших риб, як судак, короп, ляць, плотиця (таран), синці, плоскірка—виходять в море; такі заходять в річки більше ікрою, але невідомо, чи доходять до Пог

ділля. Во всякім разі у нас тут є ті ж одміни сталі. В річках у нас є: окунь, судак, чоп, єрш, носар (бубир, жингар, сирота), пічкур, бичок—тонець (*Gobio gymnotrachelus* Kessl.), цуцик (*Gobio marmoratus* Pall); коваль (*Gobio Kessleri* Günth.), мніух (*Lota vulgaris* C.), липень (*Thymallus vulgaris* Nills.), щупак, евдошка (*Umbra Krameri* Fitz.), короп, марина, карась, линь, коблик ляць, рибець, синець, кленець, плоскирка, всяриба, пукасик, красноперка, чернуха, плотиця (кіблиця). виріз, клень (головень), клейнич (кленек, ялець), швіць, сухоребриця, синець підкрижний, верховодка, чехоня, білуга, лежень (авдотка), вьюн, цікун (щіпавка), чічула (хват), сом, чечуга (стерлядь).

Все це риби річні; де-які з них водяться і в ставах. В ставах головною рибою у нас буде короп, що давно вже розводиться в деяких місцевостях штучно. Розводять свійські породи його, але де-ніде він здичавів і населює у нас тихі води в купі з покручами карася. Такими покручами карася з коропом лічать шарана та ставного коропа.

Крім коропа штучно розводять у нас пстронгу. Вона теж дичавіє, як про то вже говорилося *).

НАСЕЛЕНИЯ.

Населення Поділля числилось:

По перепису 1897 р.

чоловіків 1.505 940

жінок 1.512.359

Всього 3.018.299

На 1 січня 1918 р.

2.070.715

2.109.215

4.179.930

Що року народжається 145000 то-б-то 38,5 на 1000.

” ” ” умірає 73000 ” 19,4 — **)

” ” ” приростає населення . 72000 ” 19,1 —

*) Відділ „Природа“ поповнений М. Г. Любичанківським.

**) На 1000 чоловік по різних краях світу вмірає от стілько:

В Росії	31,5	Спільн. Штатах	16,7
Італії	22,2	Англії	15,1
” Німеччині	19,4	Норвегії	14,8
” Франції	19,2	Дунщині	14,6
” Швайцарії	17	Нов. Зеландії	9,3

По повітах на 1 січня 1918 року населення числилось:

В Балтськім	556.767	В Гайсинськім	328.542
, Ольгопільськім	378.284	, Могилівськім	327.288
, Ямпільськім	371.596	, Проскурівськім	323.109
, Брацлавськім	367.834	, Літинськім	296.357
, Винницькім	360.728	, Ушицькім	293.849
, Кам'янецькім	341.500	, Лятичівськім	234.076

На кожну квадратову версту всього Поділля припадало середньо по 113 чоловіка *), а в кожному повіті припадало на версту от по стілько:

В Винницькім	137,7	В Ямпільськім	116,8
, Проскурівськім	136,6	, Гайсинськім	110,5
, Брацлавськім	135,9	, Ольгопільськім	107,4
, Могилівськім	135,6	, Літинськім	101,5
, Кам'янецькім	134,7	, Лятичівськім	101,0
, Ушицькім	118,4	, Балтськім	81,6

Більшість населення 89,5% живе по селах і містечках, а в городах лише 10,5%.

На 1 січня 1918 року проживало:

В Винници	58.339	В Барі	26.939	В Лятичіві	13.015
, Кам'янці	58.325	, Хмільнику	22.615	, Ямполі	12.417
, Проскурові	47.411	, Гайсині	16.712	, Н.-Ушиці	9.782
, Могилеві	40.892	, Літині	15.022	, Ст. Ушиці	8.640
, Балті	39.134	, Брацлаві	14.619	, Сальниці	5.677
, Жмеринці	32.208	, Ольгополі	14.514	, Вербовці	4.265

Всього 440.426

Все населення Поділля на 1 січня 1913 року розпадалося так:

I. По національностях:

Українців	79,26%
Євреїв	13,40%
Московців	3,69%
Поляків	2,39%
Мультанців (молдован)	
та інш.	1,26%

II. По сословіях:

Селян	2.804.901 то-б-то 73,4%
Городян	729.543 , 19,1%
Військових	217.219 , 5,7%
Дворян	36.670 , 1,0%
Чужоземців	10.394 , 0,3%
Інших	6.112 , 0,2%

*) В Австро-Угорії—83, Швеції—13,3, Спільному Штатам—9,5, Норвегії—8,1.

III. По вірі.

	Правосл.	Євреї.	Католики.	Старовіри.	Лотерані.	Сектанти.	Магомет.	Армяно-григоріян.	Караїми.	Всього.
Хам'янець	17274	23430	8113	—	378	—	36	4	14	49249
Хам'ян. повіт	198200	31873	32505	—	274	—	—	—	—	262852
Балта.	12414	17646	875	2056	40	—	13	—	—	33044
Валтськ. повіт.	403063	57709	12470	1439	522	294	41	16	—	475554
Врацлав	3293	6655	954	1417	7	18	—	—	—	12344
Врацлав повіт.	242823	42281	35968	1976	402	97	56	1	—	323604
Винниця	18475	22308	6620	692	768	2	191	204	—	49260
Жмеринка	10513	10025	6570	—	39	—	39	9	—	27195
Винницьк. повіт.	206600	18911	21602	5842	56	117	5	—	—	253133
Гайсин	6051	7170	404	454	22	—	10	—	—	14111
Гайсин. повіт.	254613	22683	8703	66	98	90	11	—	—	286264
Лятичів	3720	6024	1235	—	8	—	2	—	—	10989
Лятичів. повіт.	153340	26957	20279	2260	78	91	3	—	—	203008
Литин.	5913	5000	499	1264	8	—	—	—	—	12684
Сальниця	3579	833	382	—	—	—	—	—	—	4794
Мільник	7853	10683	537	—	10	—	12	—	—	19095
Литинськ. повіт	194884	16510	21893	570	92	—	—	—	—	234122
Могилів.	13410	15845	5263	—	6	—	5	—	—	34529
Бар.	8200	10918	3076	460	6	—	3	—	—	22663
Могилів. повіт.	196691	21474	23467	—	94	—	2	—	—	241728
Ольгопіль	6603	5348	290	11	—	3	—	—	—	12255
Ольгопільськ. повіт.	286038	34322	9838	2808	409	8	20	—	—	333443
Проскурів.	11057	20625	8005	—	127	—	19	—	—	40033
Проскур. повіт	169998	20327	64821	32	72	—	4	—	—	255254
І. Ушиця	4731	2819	693	—	12	—	5	—	—	8260
Ст. Ушиця	4866	1842	588	—	—	—	—	—	—	7296
Вербовець	1427	1362	811	—	—	—	—	—	—	3600
Ушицький повіт.	184550	30924	31019	952	1925	—	4	—	—	249374
Ямпіль.	6196	3968	323	—	—	—	3	—	—	10485
Ямпільський повіт	265236	30729	29850	2778	351	73	23	—	—	329040
Всього	2901611	527446	357603	20442	5894	966	507	234	14	3819262

Корінні мешканці Поділля—українці. Іх на Поділлю коло 2.900.000 чоловіка. Віри вони переважно православної, але є трохи католиків (7,5%). Українці живуть переважно по селах та містечках і складають селянсько-хліборобську та міщанську верству громадянства.

Мова українців подолян визначається деякими своїми особливостями, а саме:

- 1) підштовхуванням під польську вимову (дзінькую, дзінь-добрий),
- 2) вживанням деяких польських слів,
- 3) твердою вимовою „а“ замість „я“ та „е“ (траба, ради, морадок),

- 4) вживанням кінцівки „ов“ замість „ю“ (за дитинов, за роботов, світа не видів),
 - 5) вимовою „є“ замість „я“ в західній частині Поділля (паце, коросе, тиле, п'єть, в'езати),
 - 6) особливим способом утворення майбутнього часу („буду ходив, буду робив“ замість „буду ходить, буду робить“),
 - 7) вживанням кінцівки „ся“ наперед діеслова (най ся діє Божа воля, чи ти ся не скрутів),
 - 8) місцевими словами й вигуками („най“ замість „нехай“, „ая“ замість „а якже“ і т. і., „мой, мой“—вигук здивування),
 - 9) твердою вимовою кінців дієлова (робит, політ, валят),
 - 10) збережанням стародавніх українських слів.
- Все це дає підставу вважать подільську мову за окреме нарічча української мови.
- Зразок подільського нарічча: „Як ся розвалив двірець, то **най ся** валить і п'єц“. „Як що п'єц ся розвалив, то не буду в нім палила“. „Нанашко, чи ти в п'єцу вже палила. Ая! Як бим досі чекала, то б і здубла“.
- Українці на Поділлю носять довгі чуби, рівно підстрижені нарівні з шию, а колись, назад тому літ 40—50, підголювали кругом голову, заставляючи на маківці чуба. Вдягаються вони в білі полотняні, добопрядні, вузькі штани з вузькими холошами та в таку саму білу довгу сорочку, яку носять на московський зразок поверх штанів і підперізують тонким ремінцем, або широким чересом (поясом), виробленим з реміння або витканим із персті з ремінними кішеньками та металевими прикрасами. Літом взуваються в ремінні постоли. На голові носять соломяні капелюхи. В холодну пору вдягаються в опанчі (гуньки), вимежені червоними смужками, кривульками та пучками гарусу, а також у мережані кожухи, а взуваються в чоботи; на голові носять чорні баранячі шапки, які колись в давнину були дуже високі і зверху поширені або покриті кольоровим оксамитом (синім, зеленим, червоним).
- Жінки повязують голови трохи інше, ніж в інших краях України, так що на плечі спускається один ріжок хустки. На шию надівають низані з бісеру згарди. Сорочки на рукавах і пазусі вишивають ріжними способами—„низью“, „хрестиками“. Меріжка звичайно густа і переважає чорний кольор. Подолянки до цього часу майже скрізь носять у будні запаски, найбільше чорні, інколи з червоними смужками.

Подільські хати одержуються від інших: 1) високою покрівлею, 2) подвійними та по-парними вікнами, 3) зубцями вздовш усієї покрівлі.

Московці живуть по всьому Поділлю, то окремими сем'ями (поміщики, урядовці, підприємці й робітники на заводах), то цілими осадами. Ще за часів польського панування сюди втікло і осіло тут чимало старовірів. Вони й досі живуть окремими оселями, відріжніяються від іншого населення своїм власним, замкнутим життям, займаються хліборобством, кустарними та відходними промислами (землекопи, камянярі і т. и.). Старовіри говорять по-московськи, але ніде куди збиваються вже на українську мову. Всього московців на Поділлю повище 25000.

Євреї живуть на Поділлю всюди, але найбільше по містах і містечках. Скрізь вони пробиваються з торгу, ремісництва та всякого промислу. 1835 року їм дозволено було взятися за хліборобство і оселитися для того на скарбових та приватних землях. Скарбову землю давали їм безстрочно з усікими полегкостями, що до податку, але без підпомоги від казни, по 16 десятин на родину. Тоді євреї осіли на Поділлю кількома хліборобськими осадами. 1870 р. таких хліборобських осад було 14, а в них населення 9411 душ обох полів; посідали вони 8470 десятин. 1872 року землю від євреїв казна відібрала й продала селянам, а їм залишила лише громадські вигони, всього коло 80 десятин. Одірання землі пояснюють тим, що сусідні селяне перешкоджали євреям хазяйнувати, випасали засіви, робили всякі збитки і т. і., і євреї перестали засівати землю. Тоді її віддали селянам. Після 1872 р. багато євреїв покинуло осади й повернулося на старі місця. До сього часу з тих осад задержалося 8 в Балтськім новіті (Гершуня, Гомоче, Чернянська, Абазівка, Гольма, Гельбинівка, Богачівка, Луканівка).

Всі євреї осадчі приписані до селян і волосних університетів. Вони обирають собі сельських старост, соцьких, ходять на волосні сходи і т. і. Єврейські осади навіть зверху відріжніяються від українських сел своєю неохайністю та недбалством. Халуни пагані, не обмазані, обдерти, стріхи обскубані, дворів і огорож немає. По вигонах пасуться корови й кози. Тепер осадчі проживають з ремесла. Заробляють мало і бідують доволі.

В осаді Абазівці єврейське осадче товариство помогло євреям розвести садки, переважно на громадських вигонах. Сади існують,

уже кілька літ і дають чималий зиск. Фрукти вивозять в Одесу, Київ та інші міста.

Всього євреїв на Поділлю числилось на 1 січня 1913 р. 527.446

Поляки здавна осіли на Поділлю як вельможне панство, якому Літовсько-польські королі роздавали Подільську землю. Згодом велике панство поволі зканцаніло і в великий мірі перевелося на „ходачкову шляхту“. Однак і тепер ще поляки на Поділлю складають верству великих і середніх землевласників (поміщиків), коло яких третясь сила всяких вищих і нижчих „ржонців“, служащих по фільварках, заводах, палацах, панських лісах і т. п. Помимо того, на Поділлю є й селянє поляки, нащадки тих мазурів, які забралися сюди під час польського панування. До того ж є цілі сем'ї українських селян, які називають себе поляками через те лише, що вони католицької віри, на яку силою повернуто їхніх предків за часів польського панування. Вони розмовляють по-українському і ні одягою ні звичаями від українців не одріжняються.

Молдовани, або мультанці, живуть подекуди в Ольгопільськім, Ямпільськім та Балтськім повітах. Це колишні виселенці з-за Дністра, з Молдавії. Тепер чимало їх вже асимілювалося з українцями, перехопило українську мову й культуру, але до 30 тисяч молдован і досі зберігли свою рідну мову. Однак і вони в житті, хобяйстві й заробитках нічим не одріжняються від українців.

Німці живуть на Поділлю скрізь, але небагато. Найбільші осади їхні в Ушицькім (м. Дунаевці—2000 д.) та Кам'янецькім повітах (1000 д.) і в Винниці—(1000 д.). Німці орендують землі та тримають всякі підприємства. В Дунаевцях вони впоряддили більше 30 сучасних фабрик.

Цигани стала оселятися на Поділлю коло половини XVIII в. на панських землях. Там вони осілися слободами, з яких і до сього часу зберіглися: Стасів Майдан, Літинського повіту; Приворотський, або Циганський Яр та Малий Жванчик, Ушицького повіту; Лука Мовчанська, Ямпільського повіту; Слобода Цапівка, Брацлавського повіту; Немиринці, Прокурівського повіту, та інші.

Народ цей, який на Поділлю звуть „лісовими циганами“, дуже темний і некультурний. Слободи їхні складаються з тісних, брудних та вожких землянок, які називаються „бурдеями“. Живуть цигани надзвичайно бідно, бо польових наділів зовсім не мають. Є в них лише горби. Сем'ї великі. Діти майже круглий рік бігають босими й

навіголими. Перебиваються цигани всякими кустарними промислами й ремеслом (ковальством, ложкарством і т. і.). Не маючи змоги пристосуватися до сучасного життя, вони дуже бідують, старцють і вимирають.

Армяни, Болгари, Турки й інші народи трапляються на Поділлю в невеликому числі Армяни зосталися від стародавніх великих торговельних осад; колись на Поділлю армяни вели велику торговлю. Болгари найбільше живуть з того, що орендують городи і дуже добре їх обробляють і мають добре пожитки. Турки тремають пекарні.

ВИСЕЛЕННЯ.

Недостача землі й заробітку примушувала подолян шукати собі долі по інших краях. До війни люде виїздили на Закавказзя, на Чорноморію, в Туркестан, на Амур, у Приморську область і т. і. В деякі роки так багато людей виселялося, що не вистачало робочих рук під час весняної та літньої роботи.

Опірч переселення „на вічність“, на Поділлю що-року збільшувався тимчасовий виїзд на заробітки в Великоросію та Америку. В Америку найбільше виїздили з Кам'янецького повіту. Не один селянин продавав останню корову або коняку, заливши у борги, аби роздобутъ яких-небудь 300 қарбованців на дорогу в Новий Світ, де гадав найти своє щастя. Виїздили переважно в Канаду та Аргентину. Молодь там дружилася на галичанках-переселенках і осідала на вічне життя. Ті ж селянє, що мали на батьківщині жінок та дітей, за два-три роки заробляли на оплату боргів, на дорогу і де-що про запас. Вони з Америки верталися звичайно хоч і не з великими заробітками, але й не з порожніми руками. В Кам'янецькім повіті селянє, що побували вже в Америці разів по 2—3.

Було й так, що шукачі щастя в Америці, за браком роботи, ледве добиралися живими додому. Не раз на Поділлю з'являлися самозвані агенти, які буцім-то наймали робітників у Америку, а справді брали в них задатки й щезали невідомо куди.

Більшість переселенців в Америку, хоч і щасливо пристроювалась там, але сумували за рідною землею. На чужині вони особливо відчували свій звязок з рідним краєм і народом. На раз то поодинці, то в складчину присилали вони досить значні жертви на прикраси рідного храму або в „свою потребительку“, бажаючи приймати близьку

участь в ріднім товаристві „Батьківщина“, „родина“, „рідня хатинов'ка“ користувалися особливою пошаною серед закинутих на чужині, на важку роботу наших „американців“.

В багатьох хатах, з яких хто-небудь їздив в Америку, можна наглядіти в рямцях листи „американців“ до своїх рідних. Звичайно листи написані або надруковані українською мовою, не раз і віршами, найприклад:

З-за моря я в рідну нашу
хатину,
З краю, де сонце пізніше встає,
Най Бог хоронить всю мою
родину
І щастя та долю—усе ти дає.

Хоч мені добре в Америці жити.
Однаке так сумно пливє час,
В гадці і в мріях все буду
крити—
Соколом, вітром злетів бим до
vas.

ПРАЦЯ НАСЕЛЕНИЯ.

Населення Поділля працює:

1. По сільському господарству за здобуванням продуктів	75,4%
2. По обробленню продуктів	7,4%
3. „ торговлі й перевозках	7,2%
4. „ інших промислах	0,8%
5. Служить по всяких службах (урядовці, священики, лікарі, учителі і т. і.)	9,2%

Сільське господарство.

Хліборобство. Сільське господарство є трьох типів: велике (поміщицьке) й дрібне (селянське), а по-між ними переходове. Способи господарства залежать цілком від кількості землі, її врожайності та культурно-промислового становища кожної місцевості.

До війни 1914 року земля на Поділлю була в таких руках:

1) В казні	82000	дес.
2) „ удільн. відомства	65000	—
3) „ церков	84000	—
4) „ монастирів	3000	—
5) „ городів	44000	—
6) „ дворян	1310000	—
7) „ купців	41000	—

8)	„ міщан	18000	—
9)	„ духовенства	9000	—
10)	„ селян:		
	а) приватної власності	64000	—
	б) надільної в громадськ. користуванні	9000	—
	в) надільної в подвірнім користуванні	1745000	—

Розмір земельних маєтків приватної власності був такий:

а) в дворян пересічно по 505,8 дес.; б) в купців—по 257 дес.; в) в міщан— по 23,2 дес.; г) в духовенства—58,8 дес.; д) в селян приватної власності—по 16,8 дес.

Надільної ж землі на кожний двір припадало тільки по 3,8 дес., тобто найменше серед усіх країв України.

По повітах на кожний наділ припадало:

1. В Ольгошльськім	5,5 дес.	7. В Ямпольськім	3,5 дес.
2. — Балтськім	5,3 —	8. — Гайсинськім	3,3 —
3. — Літинськім	5,2 —	9. — Проскурівськім	3,3 —
4. — Лятичівськім	4,6 —	10. — Могилівськім	2,8 —
5. — Винницькім	4 —	11. — Ушицькім	2,8 —
6. — Брацлавськім	3,6 —	12. — Кам'янецькім	2,5 —

З кожним роком збільшувалася кількість дворів, тому зменчувався наділ. З 1877 року по 1908 рік кількість дворів збільшилась на 86%. Через те наділи поменчали майже вдвое.

В Проскурівськім, Могилівськім, Гайсинськім та Брацлавськім повітах землі у селян більше 10 десятин на двір майже немає. Поруч з тим як роспорювалися наділи, селяне прикуповували собі землю у поміщиків. Розмір купленої землі збільшувався. 1897 р. селяне мали купленої землі тільки 17,700 десятин, а 1905 р.—64,000 десятин. Найбільше купленої землі мають селяне в Балтськім повіті. Там селянські приватні маєтки сягають пересічно до 77,7 дес., більше ж на Поділлі таких селянських дворів, які мають лише по 5 десятин землі.

Дворяни (шляхта) посідають на Поділлі третину всієї землі, але з кожним роком дворянські хазяйства гинуть. Дворяни спродують свою землю селянам. З 1893 р. по 1902 р. дворяни продали селянам 126.76 дес. землі.

Таким побитом Поділля треба вважати стороною дрібного землеволодіння.

Великі земельні маєтки найбільше трапляються в повітах Ольгошльськім, Балтськім та Гайсинськім, де їхній розмір сягає пересічно-

до 1095 десятин. Середні маєтки є в Проскурівськім, Кам'янецькім, П'ятичівськім, Літинськім та Могилівськім повітах.

По великих маєтках господарство провадиться переважно на концесії самих господарів, але не рідко оддається і в оренду. На Поділлю здавна склалася спеціальна верства людей з грішми й знанням сільського господарства (переважно поляки), яка тільки тим і промишляє, що бере в оренду маєтки. Звичайно на Поділлю перебуває в оренді до 300000 дес. землі. Найчастіше орендується земля заводами під буряки. До війни ціна оренди стояла коло 20 карб. за десятину.

Великі маєтки для зручності в господарстві розбивалися на окремі майже самоцільні й самостійні господарські ділянки, десятин во 600 пересічно, які звуться „фільварками“, „фермами“, „економіями“ і т. і.

В ділі розвитку культури великі маєтки завше йшли спереду, обробивали нові шляхи. За ними вже потрапляли середні та дрібні господарства. По великих маєтках господарство провадилось широко, во останньому слову науки. Там держалися кілька літнього плодо-земіну, сіяли кормові трави, овочі всякі, обробляли землю найкращими машинами, при всяких штучних нагноеннях (запно, суперфосfat і т. и.)

Селяне ж майже скрізь господарюють по системі „в три руці“, ве вміють ходити коло землі так, як вимагає наука, не оруть, як елд, не тільки не посипають туками, а навіть гною дають мало, за-сівають недобірним зерном і не виполюють бур'яну.

Сільське господарство на Поділлю, як панське, так і селянське пристосовується до заводів. Сіють буряки, картоплю, кукурузу і інші рослини, які йдуть на фабрики й заводи.

Головним продуктом хліборобства на Поділлю є хліб (збіжжа, зерно). Поміщики найбільше сіють озиму пшеницю, селяни—жито. Помимо того сіється ячмінь, овес, гречка, просо. Озиминою що-року засівається більше 775.000 десятин.

Озимою пшеницею що-року засівають більше 250.000 дес., середній урожай її коло 76 пуд. з десятини. Однаке спроби показали, що при розумнім господарюванні урожай підскакує до 125 пуд. з де-сятини. Всього за рік збирається пшениці 25—30 міліонів пудів. По збору пшеници Поділля стоїть на першім місті на Україні.

Житом засівається більше 75.000 десятин. Звичайний середній урожай 73 пуди з десятини, а при розумнім господарюванні 140 пуд. що-року збирається на Поділлю жита 18—20 міліонів пудів.

Ярові пшениці сіється менче, ніж озимої. Однак з кожним роком вноща засіву збільшується. Перед війною яровою пшеницею засівали до 100.000 десятин. Середній урожай її 53 пуди, а може давати і по 100 пудів з десятини.

Ярового жита сіється надзвичайно мало, переважно в Балтськім повіті.

Засів вівса, гречки й проса що-року зменчуються, а ячміня збільшуються.

Гречку сіють найбільше на півночі (Прокурівський, Кам'янецький, Лятичівський, Літинський і Винницький повіти), а просо на півдні: Винницький, Балтський, Брацлавський та Гайсинський повіти). Просом засівають більше 25.000 десятин.

Кукурузу (папушай, пшеничу, пшінку) сіють на Поділлю скрізь, але особливо кохаються в ній по Наддністрянщині. Там її сіють більше, ніж де-ище на Україні. В деяких повітах вона стоїть на другім місці після пшеници. Що-року площа її засіву збільшується. 1914 р. під кукурузою було 161.248 десятин. Особливо підходящі умови для кукурудзи в повітах Гайсинським, Ольгопільським, Ямпільським та Балтським. Там вона родить найкраще, до 250 пуд. з десятини. Середній же урожай її тілько 72 пуда з десятини, хоча при розумнім господарстві вона дає і 200 пудів. Всього що-року на Поділлю збирають кукурудзу 10—12 міліонів пудів.

Буряки солодкі (цукрові) сіють по всім Поділлю, що-року все більше і більше, особливо в повітах Винницькім, Могилівськім та Гайсинськім. Що-року під буряками буває більше 100.000 десятин. Сіють буряки не тільки на панських землях, а й на селянських. 1905 року у селян під буряками було тільки 11.861 десятина, а 1910 р. вже 29.540 десятин. Найкращий для буряків ґрунт, а особливо підсоняня в Кам'янецькім та Прокурівськім повітах. Про те їх там сіють не дуже охоче. А в Винницькім повіті буряки виникають навіть пшеници. Середній урожай на десятину 1000—1100 пудів, що дає до 135 пудів цукру з десятини. При добром поранні десятина могла б дати і 1900 пудів буряка. Всього що-року збирається буряків біля 112 міліонів пудів.

Картоплю садовлять переважно на страву, в меншій кількості для гуралень і ще менче на корм товарові. Звичайно її садовлять по городах; проте її у події під яєю буває до 55.000 десятин. Пораються коло картоплі недбало, через те урожай її ледве сягає до 500 пул-

з десятини, тоді як при хазяйськім поранні вона родить до 1300 пудів. Самий урожайний повіт на картоплю Винницький, але найбільше кохаються в картоплі по повітах Ушицькім та Кам'янецькім. Там її збирають до 3 міліонів у кожнім повіті. Всього на Поділлю збирається картоплі до 26 міліонів пудів.

В соняшниках кохаються майже виключно тілько в Балтськім та Гайсинськім повітах. Що-року поле засіву збільшується. 1914 року під соняшниками було $6\frac{1}{2}$ тисяч десятин. Десятина соняшників дає, коло 65 пудів насіння, з якого можна вибити до 16—17 пудів олії. При добрім поранні більше 10 пудів на десятину. Соняшник виснажує землю і після нього пагано росте друге насіння.

Коноплю сіють тільки селяне. Під конопляниками буває від 2 до 3 тисяч десятин землі. Що-року конопель сіють все менче. Найбільше кохаються в коноплях в Балтськім повіті.

Льон майже зникає з селянського поля таї на панському трапляється дуже мало, тілько в Балтськім повіті. Під льоном рідко буває більше 3-х тисяч десятин землі. Пересічний урожай його 40—60 пудів сім'я та 90—150 пудів бадилля.

Взагалі рослини для олію і прядива на Поділлю сіють мало.

Тютюн розводять на Поділлю здавна, але чим далі, то все менче, хоча грант і підсоння для нього на Поділлю дуже добре. Великих плантацій вже нема, трапляються тілько дрібні, часом на кілька лиши квадратових сажнів. 1903 року під тютюном на 1735 плантацій було 974 десятин, а 1912 року на 1388 плантацій 209 десятич. Найбільше кохаються в тютюні в Ушицькім та Могилівськім повітах. Сіють всяки сорти. Селяне найбільше сіють махорку й бакун (амерсфоргський). Польські магнати здавна любили похвастатися дорогим турецьким тютюном з „власної плантації“ (енідже, дюбек, альбанський, македонський); тепер сіють переважно бесарабські та кримські сорти. Американського сіють мало через непідходяще підсоння. Родить тютюну на десятичі до 35 пудів. Всього на Поділлю зібрано 1903 року 36.335 пудів, а 1912 року—тілько 6 772 пудів.

Кращий сорт вивозять за кордон та на місцеві фабрики. Ціна на листовий тютюн стояла від 5 до 10 карбов. за пуд кращого сорту і від 1 до 5 кар. за пуд гіршого.

Тютюництво зменчується через те, що селяне й плантаторі не вміють коло цієї вибагливої рослини як слід пораться, не вміють вибирати підходящого ґрунту, не мають досвіду, як плекати його, не

вміють знищувати шкідників, впоряжать парники й сушарні, а до того ж не знають навіть, куди і як найкраще його спроваджувати на продаж. Помимо того, вартість тютюну не висока, а акциз великий.

Хміль на Поділлю розводять лише де-не-де і дуже мало.

Травосіяння на Поділлю началося з 70-х років і де йому не перешкоджали сервітути, досить заохотило сільських господарів. Чим далі на південь, тим трави сіють менче. В Балтськім повіті трави майже не сіють. На півдні через те не сіється трава, що там: 1) досить натуральних лугів, особливо в Ямпільськім повіті; 2) не привичаїлись до того і не мають досвіду; 3) сухе дуже підсоння, і 4) досить пирію, який росте на перелогах (Балтський повіт). Найбільше сіють на Поділлю конюшину, частіше чисту, а рідше мішанку з тимофієвкою. Oprіч того сіють мішанку віки або сочавиці з вівсом або ячменем, люцерну, еспарцет та могар (пирій) чистий або мішанкою. Для зеленого кориу сіють французьку люцерну, конюшину, еспарцет, райграс, пирій, кінський зуб та інші. На лугах не раз траву підсівають. Насіння трав викохують поміщики на власних плантаціях. В багатьох хазяйствах викохування доброго насіння конюшини дає найбільший зиск хазяйству. Під конюшеною буває до 30000 десятиц, під люцерною—3500 десятин, під вікою—1500 кв. десятин. Решта забирає зовсім мало поля. Щороку посів трави збільшується.

Шкодять урожаям хліба курузи й трави досить часто зливи й гряд. Од них 1911 року постраждало коло 57 тисяч десятин засіву, що наробило збитків більше, ніж на $2\frac{1}{2}$ міліони карб., 1912 року—коло 15 тисяч десятин, що наробило збитків більше ніж, на 1 міліон карбованців.

Озимині, помимо того, шкодять озимі хробаки, гесенська муз, иржа та миші, а бурякам—бурякові кузки.

Угноєння землі на Поділлю мало ще вживается. Більшість землі хоч і виснажена і вимагає що-року доброго нагною, проте селяне не скрізь це добре розуміють. В останній час тільки на півночі вони взялися за угноювання своїх земель. На півдні ж і досі за це не беруться, почали через те, що земля там сугна, а почасти з недостачою гною.

Недостача гною та добре підсоння спричинилось до того, що по великих панських господарствах взялися за штучний нагній. Угноювання суперфосфатом панських земель перестало вже бути новиною.

Понращувать хліборобство допомагає селянам земство. Воно вкрай джає спробні стациї, зразкові та показні поля, склади сільсько-господарських машин; об'єднує селян в сільсько-господарські товариства, влаштовує читання й бесіди по хліборобству і т. і.

Меліорація. Хліборобству на Поділлю дуже шкодять яруги, яких там аж занадто багато через горбисту місцевість, м'який ґрунт та дощове підсоння.

На більшій частині Поділля під шаром чорнозему лежить намул супіску, глини, вапняку, які лехко розмиваються сніговою та дощовою водою. Викорчування лісів, розорювання під ниву стримких узбочин помагає утворенню яруг. Снігові та дощові струмки не стримуються ніякою рослинністю, змивають найродючий шар ґруту, виривають рівчаки, рови та ярки, замулюють піском, глиною та камінням річки, ставки, озера та їх луки. Майже всі узбочища річок, особливо Дністра й його приплівів, перемережено сіткою глибоких, стримких ярів. Іх так багато, що, наприклад, коло одного тільки міста Могилева на протязі 4 верст іх налічують 169, довжиною від 100 до 4000 сажнів, завширшки від 1 до 15 сажнів і від 1 до 8 сажнів глибини.

За знищення яруг в останні часи взялося земство. Воно засаджує яруги деревом, а подекуди буде для того навіть дорогі приладдя з дерева, каміння й цементу. Населенню воно дурно роздає черенки, лозини та іншої деревини для посадки в ярах та на незручних для оранки місцях.

Скотарство. Скотарство на Поділлю існує лише як підпомога до хліборобства. Розплодують коней, рогатий товар, овець, та свиней. В більшості скотарство проводиться примітивним способом. Лише де-неде за підпомогою земства й уряду воно поставлено трохи на ноги.

Коней розводять виключно для потреб сільського господарства, місцевої селянської породи, подекуди трохи змішаної з англо-арабською. Що року кількість коней збільшувалася. 1912 року, на 1 кв. версту (тобто більше, як на сотню населення) випадало 15 коней.

Товар розводять ради молока, м'яса та робочої сили. Для обгедування товару на Поділлю є деякі сприятливі умови, бо там багато цукроварень, гуралень та броварень, які що-року викидають силу жому, барди, меляси та інш., чим дуже легко одгодовувати товар.

Про те скотарство на Поділлю як молошине, так і м'яснє та робоче-м'ясо-молошине скрізь провадиться дуже мляво, бо бракує пасовищ для селянського товару. На Поділлю товару менче, ніж по су-

сідніх з цею землях України. 1912 року на 1 кв. версту припадало лише 17 голов товару.

Порода звичайна селянська, але подекуди її підправляють сіментальською, ольденбурською, фрейбурською, сірою українською, вільтермашською та інші.

Вівцями подоляне не дуже цікавляться і держать їх мало. Розводять тутешню породу й чушку, а подекуди в Брацлавськім повіті оксфоршірдоунську та соустдоунську. Тонкоскерстіх овець розмежують в Ямпільськім, Брацлавськім, Могилівськім та Ушицькім повітах. Найкращі вівчарні в Ушицькім повіті. В м. Дунаєвцях розводили породу електоральнегретті, а в с. Глібові—каракульську.

Свиней що-року росплоджують все більше й більше, переважно довгорилу місцеву породу, а почасти й помісъ з беркширами та юркширими. Вигодовують картоплею, дертою, кукурузою, мукою і т. д.

Дрібної скотини (овець, свиней і кіз) 1912 року на 1 кв. версту припадало 30 голів.

Всього 1912 року було:

	коней товару	овець	свиней	кіз.
	прост.	тонкш.		
у поміщіків . . .	106053	123298	32933	11173 50702 378
у селян і інш . . .	470012	526531	595479	11 323813 13524

Перешкоджають розвиткові скотарства всякі слабости, особливо свинарству. Коні найбільше дохнуть од сапу та сибірки; товар—од сибірки; свині—від свинячої чуми та бешихи.

Для ветеринарної помочі земство содержує до 50 ветеринарних лікарів та до 100 фершалів.

Хліборобські околиці. По розвиткові хліборобства Поділля можна поділити на 6 околиць.

I. Східна. Вінницькій повіт і його околиці. Там культура висока, пвидко йде вперед; індустрія розвинена; багато господарств придережуються плодозміну; ходять не тільки коло зернового хліба, а багато дбають і про буряки та картоплю, чимало сіють трави і хохаються в скотарстві.

II. Західна. Повіти—Прокурівський, Кам'янецький та Ушицький. Історична доля спричинила до того, що менче, розвивалося сільське господарство. Воно тут задержувалося всякими халепами та несподіванками. Через те в цій околиці менче сіють буряка та картоплі, менче й плодозміну, як у першім районі; проте скоту тут є доволі.

III. Осередкова. Повіти—Могилівський, Ямпільський та Брацлавський. Там культура збільшується, число плодозмінних господарств зростає; збіжжа, буряків та картоплі збирають чимало, скота розводять доволі, але трави сіють не так багато. Можна гадать, що згодом ця околиця зіллеться з першою.

IV. Північна. Повіти—Лятичівський та Літинський без околиць Винницького. Культура мала. Від сусідніх околиць мало чого набираються. Майже скрізь, навіть, на поміщицьких землях, хазяйнують тілько „в три руці“. Кохаються переважно в збіжжі, а до буряків і картоплі беруться мало. Скоту бідно, проте трави сіють багато, хоча тут натуральних лугів більше, ніж де.

V. Надпівденна. Південні краї Ямпільського та Брацлавського і більша половина з півночі Ольгопільського та Гайсинського повітів.

Ця околиця мало розвинена, але, завдяки сприятливим економичним умовам, вона в цей час швидко розвивається. Землю обробляють „в три руці“, кохаються в збіжжі, а на буряки, картоплю й траву мало зважають Скотарство розвинено.

VI. Південна. Південні частини Ольгопільського й Гайсинського повітів та Балтський. Це найменче культурна околиця Поділля. Тут скрізь господарюють „в три руці“, тай то без ладу. Кохаються лише у хлібах, а буряків і трави сіють зовсім мало. Взамін того сіють кукурудзу, соняшник, ярову пшеницю та ярове жито. Скоту мало. В Балтськім повіті не тілько плодозміну нема, а навіть господарство у певних „три руці“ трапляється рідко. Дякуючи ситій родючій землі, тут по кілька літ підряд сіють що-небудь одно без всякого угноювання. Селяне зовсім ще не розуміють того, що їхню землю треба нагноювати. По кількості натуральних лугів Балтський повіт стоїть нарівні з Літинськими і Лятичівським, але селяне дуже часто розбрюють їх під хліба, а пасовищем роблять толоку, од чого зменчуються урожаї.

Садівництво на Поділлю доволі поширене скрізь, особливо ж по Наддністрянщині та в Побужжі. Долини Наддністрянщини, в захистку від вітрів та холодів, найкращі куточки для садків. По садівництву Поділля стоїть на першім місці на Україні. Воно ще здавна усталвилося своїми садками. В старовинних грамотах XVIII в. уже зазначено, що в околицях Немирова було „зіло великое ізобиліє яблук“. Дякуючи лагідному підсонню та охоті деяких землевласників, садівництво на Поділлю швидко поширилось, особливо в околицях Немирова, Тульчина, Винниці, Меджибожа та в долинах Дністра й Бога.

Тепер на Поділлю нараховують 362 промислових садки, під якими 3.608 десятин землі. Найбільше промислових садків в повітах Літинськім (56), Могилівськім (55) та Кам'янецькім (51). Опір чисто промислових садків, е велика сила таких садків, які плекають не стільки для промислу, скільки для власного вжитку, особливо в селян. Поміщицькі садки одзначаються доброю породою дерева, селянські ж, не зважаючи на добре підсоння й ґрунт, запущені: більшість дерева старого, напівсухого, багато шкодників: кузочок та грибків і т. и., з якими селянство не вміє і не хоче бороться. Перше місце по кількості дерева належить сливам-угоркам (особливо в Ушицькім повіті) Іх так багато, що в осені вночі чуєш село за кілька верст по душові слив.

В Винницькім повіті значний зиск мають селян з грушок-гликів, які дуже добре йдуть в продаж сушени. В других місцях добре родять яблука. Переважають сорта прості, але на Поділлю добре ростуть де, ликатні лучші сорта яблук; є тут навіть свої подільські сорта, які славляться на ринку, як „зори“, „книші“ та інчі. Ціна на садову овочеву невелика, а при врожаях і зовсім мізерна.

Сушать овоч на Поділлю майже скрізь, але роблять це дуже примітивно і неохайно. Більше задимлють, ніж висушують. Овочей не оббирають, не обмивають і не перебирають. Все просто з-під дерева сунеться на сушарню. Через задимленість та значну вохкість сухі овочі і несмашні і недовготривалі, а тому скуповують їх не дуже охоче і в невеликій лиш кількості.

В останні часи за допомогою уряду й земства (читання, бесіди-впорядження питомників, прищепок та земських сушарень) садівництво на Поділлю стає на кращий шлях і збільшується з кожним роком; заводяться сушарні без диму і т. и. Але багато перешкоджає його розвиткові брак шляхів. Не раз при врожаях свіжа овоч збувається ні за що, або згниває під деревом і на дереві тільки через те, що нікуди спровадить. Бувало, наприклад, що під час великих урожаїв сливу навіть не знімали з дерева, бо робота не окуплялася.

Городництво. Городництво на Поділлю не набрало ще тієї ваги, яку повинно мати. Ґрунт і підсоння Поділля дуже сприятливі для всякої городини. Тут вся вона виростає огорядною, соковитою й запашною. Однаке промислове городарство розвинене дуже мало. Тільки зайди московці, німці, а особливо болгари орендують землю під промислові городи. Найбільше промислових городів в повітах Кам'янецькім, Брацлавськім та Проскурівськім.

Подекуди на Поділлю кохаються в баштанах. Сіють кавуни, дині й огірки; це найбільше на півдні—в Ямпільськім, Ольгоцільськім, а особливо в Балтськім повітах.

Виноградництво. Виноград розводять в пяти повітах Наддністрянщини. 1912 року під виноградниками було 1220 десятин землі, найбільше в Балтськім повіті (726 десятин). Найбільші виноградники в містечку Кам'янці та в Рацкові (Ольгоцільського повіту), Батушанах, Журі, Рибниці та Плоті (Балтського повіту). Там виробляють більш менш путнє вино, яке вивозять і по-за межі Поділля. В інших же місцях виробляють вино лиш для місцевого вживання. До війни ціна на краще вино стояла коло 10 карб. за відро, а за гірше 2—3 карб. за відро. 1912 року вироблено 39.220 відер вина, найбільше в Балтськім (20000 в.) та Ольгоцільськім (15000 в.) повітах.

Коли під кінець літа стоять дощі й холода, то виноград в багатьох місцях не вистигає.

Робилися спроби розводити виноград і в Кам'янецькім повіті. Вони дали добре наслідки.

Лісова справа.	1-го січня 1913 року під лісами було 370.822 дес.,
в тім числі скарбового (казенного) лісу . . .	79.341 дес.
" " " удільного відомства	18.476 "
" " " церковного, монастирського, мій-	
ського і т. і.	4.898 "
" " " приватних людей	268.237 "

Найбільше росте по лісах грабу та дубу. Окрім того ростуть: 1) дерева: кленина, берестина, ясенина, липа, черешня, вільшина, осика, верба, береза та 2) кущі: ліщина, калина, свидина (спіж), проскуріна, мокриця, жимолость та інч. Соснину й ялину садять. По одинці росте тополя, горобина, черемшина, яблуня, груша, вишня і т. і. Грабину рубають на дрова; дуб переважно на дрова, а інколи на будівлю; кленину, липину, ясенину на теслярську роботу (меблі, посуд, ложки і інш.), з берестини гнутъ обіддя; ліщину ріжуть на обручі. Окрім того ліс рубають на підвали, дошки, кілки, клепки і т. і.; почали палити на вугілля.

Щороку вирубають до 5000 дес. лісу. Часто рубають без жадного ладу й жалю, не зважаючи на заборони. Через те лісова площа зменчується.

Розумне лісове господарство провадиться лише подекуди: переважно по скарбових лісах.

Тартаків мало. 1912 року було 15, на яких працювало 180 робітників. **Бджільництво.** В старовину на Поділлю було багато лісів, по яких у бортах, колодах та дуплянках роїлися бджоли. Правдивого пасішництва тоді ще не було, але меду й воску збирали більше, ніж де-инде на Україні. З кожним роком менчали ліси. Пасішники взялися переселяти дику бджолу з лісу до хати, стали її приручати. Однак довго ще стари способи пасішництва передавалися з коліна в коліно, як таємниця. Розумне бджільництво розвивалося дуже мляво. Тільки в 60 роках минулого віку з'явилися рамкові вулики, яких і досі ще дуже мало. Розвиткові раціонального бджільництва найбільш допомогли сільські священники, дяки й учителі. За останні 15 літ бджільництво дуже подалося вперед. 1913 року на Поділлю було вже 9.538 пасішників, які мали в себе 38.597 рамкових вуликів і 128.221 дуплянку.

Рамкові вулики є всяких систем, переважно Левицького, а більше бессистемні. В Літинськім та Лятичевськім повітах вживаються вигадані народом непорушні вальковані вулики, в яких тільки рамця та допка дерев'яні, а решта все з глини. Робляться вони на зразок української валькованої хати.

Найкраще бджільництво поставлено в Гайсинськім та Проскурівськім повітах.

Найбільші пасіки збирають до 300 вуликів. В останні часи пасішники згуртувалися в пасішницьке товариство на Поділлю для спільної праці по розвиткові бджільництва.

Рибальство. Певного промислового рибальства на Поділлю немає. Випадкове ж найбільше трапляється на Дністрі, особливо в Могилеві та його околицях. Однаке й там воно ледве животіє. Риби що-року менчає, бо її труять. Всі рибалки—селянє. По 2-5 чоловіка виїздять вони на човнах у гору, допливають до Жванця й вертаються назад з рибою. Таких рибалок професійних налічують до 50 чоловік; але oprіч них рибачать ще й мешканці Могилева та околиць. Вони ловлять рибу „хватками“, „вершами“ і т. і. У вершу для принади кладуть макуху. Верші звичайно ставлять на ніч. Ловлять рибу й волоками. Наловлену рибу рибалки спродують перекупцям, які держать її в річці при березі в особливих кошах, замкнутих на колодку.

В Дністрі ловляться в більшій кількості чек, бабець, короп, маринка, подуст; рідче—окунь, судак, бобирь, сом, щука, гірчак, плітка, красноперка, ляць, кобль; дуже рідко—вирізуб, уклія, сирть, фат,

стерлядь, в'юн та білуга (весною). Взагалі ж риби в Дністрі від Збруча до Ягорлика, тобто через усе Поділля, дуже мало, а раків і зовсім немає. Подекуди населення роє сподіжне рибу в ставках.

Н е д р а .

Недра Поділля найбільше мають вапняку та пісковцю. Окрім того є булийник, бутовий камінь, гранит, фосфорити, марганцевий круш, літографський камінь, графіт, глина та інше. Лупають це все каміння переважно для місцевого вжитку; почасті ж вивозять і за межі Поділля, особливо гранит та вапняк. Найбільше лупають вапняку, який вживають на будівлі та на потреби сахарень.

Вапняки й пісковці залягають майже по всім Поділлю. В багатьох місцях, особливо в долинах річок, вони зовсім зверху. З мушлястого вапняку третичної системи випалюють вапну, роблять жорна для млинів та надгробники. Особливо хвалять вапну, яку випалюють у Винницькім повіті, браїлівську. Її постачають на всі сахарні по колії Київ—Одеса. Але найбільше випалюють вапни в Балтськім повіті. В Ямпільськім повіті переважно роблять жорна та надгробники. Коло Кам'янця та Чорнокозинець лупають темносірий, а подекуди й чорний „подільський мармур“, з якого вироблюють всякі дрібні речі: підставки для каламарів, преси і т. і.

В Проскурівськім та Ушицькім повітах багато лупають плитняку та жорнового камінню з пісковців крейдяної пори. Подільські жорна м'які і недовголітні (3—5 літ). За межі Поділля вивозять до 20 міліонів пудів вапняку.

Пісковці лупають скрізь, переважно не заради промислу, а на господарські потреби. Селянє лупають їх по своїх садибах і будують з них повітки, комори, огорожі, а опріч того роблять жорна, надгробники, плити, бруси й точила. Пісковець лежить у ґрунті й лупається шарами. Через те в багатьох садибах Поділля трапляються цілі печері, з яких шар за шаром вибирають пісковець.

Гранит випирається на верх в багатьох місцях Побожжя. Найбільше його рвуть коло Винниці, Сосонки та Гнівані (Винницького повіту). Особливо вславився гніванський гранит, його беруть на мости і інші великі будови, для чого заготовляють і обробляють чотирагранними брусами всякої величини.

Літографський камінь лупають в околицях Рацкова й Рибниці (Балтський повіт), при Хоньківцях (Могилівський повіт) та по інших

місцях по-над Дністром. Товщина його шару сягає до 1 сажня, але весь він поколотий на тончі шари, приблизно в $\frac{1}{2}$ фута кожний. Через те його дуже легко лупати. Літографський камінь лежить серед вапняків третичного намулу. Лупають його небагато і не завше.

Графіт трапляється серед граниту поблизу Винниці.

Глину добувають по всім Поділлю, а особливо в Лятичівськім, Літинським та Балтським повітах.

Гіпс та **селеніт** дуже доброго гатунку залягають по р. Збручу (Чорнокозинці, Завалля, Мелівці, Кудринці, Видківці); їх лупають великими плитами.

Фосфоритів добувають найбільше по берегах Дністра й його допливів—Ушиці, Калюсу, Лядави й інш., в Проскурівськім, Ушицькім та Могилівськім повітах. Подільські фосфорити переважають російські кількістю кислоти, в подільських її 34,4%, а в найкращих російських (в'ятських) тільки 28%. Місцеві поля фосфоритів розкопуються не самими власниками, а орендарями. Добування фосфоритів з кожним роком зменчується. Раніш їх добували до $1\frac{1}{2}$ міліона пудів, а тепер лише тисяч до 400. Добування фосфоритів занепадає з тих причин, що на місцях не вистачає робочих рук, і немає зручних пляжів до залізниць, через що добування фосфоритів та доставка їх не оплачується. Тим-то, хоч поля фосфоритів багаті, але більшість їх вакується дурно. Найбільше вибирають фосфориту коло с. Крутибороди, Лятичівського повіту (до 125000 пуд. у рік). Всього за 1912 рік вибрано фосфориту на 64000 карбованців. Ранішувесь здобутий фосфорит вивозили в Австрію та Польщу, де їх на спеціальних заводах перемелювали на туки й видобували з них сірчану кислоту. З 1912 р. збудовано такий завод у Винниці, а також по сусідству з Поділлям в Атаках на Бесарабії. Обидва ці заводи, окрім місцевих фосфоритів, в більшості переробляють і закордонні, що привозяться з Норвегії, Алжиру, Маршальських островів Великого окіяну, Африки й інших місць, бо в тих фосфоритах більшій відсоток фосфорних кислотів.

Марганцевий круш на Поділлю недавно знайдено. Він залягає на межі Гайсинського, Ольгопільського та Балтського повітів миль на 30 простору, коло м. Хащеватого та сіл Могильної, Саломеї, Шамраївки, Новоселиці й інш. Річка Бог протікає поблизу тих намулів марганцевого крушу; подекуди круш виступає й на берегах річки. В Хащеватому та його околицях круш уявляє пиролюзит, в якому до 60% марганцю, 5—7% креміння та сліди фосфору. По-

декуди трапляється мішанина марганцевого й залізного крушу, а як де, то й чистий окис заліза (гематит).

Запаси крушу дуже великі, але видобування й розробка лише починаються. За рік добували до 25000 пудів, які вивозили на південні металургічні заводи. Завдяки тому, що поблизу є річка й залізниця, можна гадать, що швидко тут добування марганцевого крушу набере широких розмірів.

Т о р г .

Багатство природи, лишки від урожаю, ріжноманітність продукту, який добувається, обробляється, помітна культурність населення ще з XVIII в., сусідство Європи та Чорного моря, перебування єреїв — все це здавна призвело на Поділлю до розвитку торгу, який скупчується по містах та багатьох містечках, що не раз переважають повітові міста кількістю населення та розвитком торгу. Опір постійної торговлі по містах, містечках і багатьох селах періодично збираються ярмарки й базари; до того ж по селах єреї й московські промисловці завше скуповують всякий сировий продукт сільського господарства й торгують дрібними річами. По містечках та по залізницях завше перебувають агенти усяких торгових фірм, які слідкують, щоб ніщо не минуло їхніх рук. В останні часи поширилися кооперативні крамниці, які подекуди уже об'єдналися в спілки торгових закупок.

У великий торговлі на першому місці йдуть продукти сільського господарства, а у дрібній: 1) бакалія, 2) мануфактура, 3) напитки.

Торгують на Поділлю от чим:

а) вивозиться б) ввозиться
міліонів пудів.

1. Рослинними продуктами хліборобства (збіжжам, мукою, крупою, насінням усяким, олією, бвощами, буряками, картоплею, цукром, печеним хлібом і т. ін.).

44 19

2. Продуктами скотарства, рибальства мисливства (м'ясом, салом, молочними продуктами, рибою, шкурами, ременем, воском, медом, шовком, шерстєю і т. и.).

1,2 0,8

3. Лісовими продуктами й деревлянimi виробами (топливом, будівельним лісом, деревлянimi виробами, плетеними виробами, корою, лубом, ликом, рогожами, смолою і т. ин.)	11	9
4. Мінералами й металами і виробами з них (камінням усяким, гончарними виробами, камінним вугіллям, торфом, сіллю, крупом усяким, чавуном, залізом, сталею, бляхою, зброяю, струментами, машинами і т. ин.)	18	11
5. Красним товаром, галантереєю й одягою	0,22	0,78
6. Спиртом, горілкою, вином, пивом і ин.	0,45	0,55
7. Бакалією й інчим крамом	0,5	0,8

Загальний оборот у рік сягав до 125 міліонів пудів. З того вивозилося до 75 міліонів пуд. на 55 міліонів карбованців, а привозилось до 50 міл. пудів на 35 міліонів карбованців, в тім числі:

жита	2	1/3
пшеници	1 ¹ / ₃	7 ¹ / ₃
вівса	1	1 ¹ / ₅
ячменю	2 ¹ / ₃	1 ¹ / ₅
кукурузи	2 ¹ / ₂	1 ¹ / ₃
стручкових рослин	3 ¹ / ₅	1 ¹ / ₅
муки	5	4 ¹ / ₅
насіння	1	1 ¹ / ₁₀
висівок	1 ¹ / ₂	1 ¹ / ₁₀

Поділля, не зважаючи на густе населення, найбільше забезпечено хлібом серед усіх земель України. Вважають, що на кожну душу треба на рік хліба пересічно 15 пудів. На Поділлю його збирають 22 пуд. на душу. Отой лишок, головним чином пшениця та ячмінь, зараз же по жнивах іде в продаж. Маючи нужду в гронах, селяне, а часто навіть і поміщики, охоте спродують майбутній урожай ще весною; селяне копійок на 10—15, а поміщики на 3—4 копійки дешевше майбутньої ціни.

Збіжжа, головним чином пшениця, займає перше місце в торговлі Поділля. Найбільше хліборобського продукту вивозять з околиць Винниці, Тростянця, Могилева, Брацлава, Томашполя і др. Пшеницю вивозять переважно з околиць Тростянця, Рибниці, Рацкова, Ольгопіля; жито—Прокуріва й Винниці; кукурузу—Рибниці й Рацкова; горох—Прокуріва, Винниці, Гусятина й Брацлава; ячмінь—Могилева, Рибниці й Рацкова; овес—Гусятина, Тростянця й Могилева; гречку—Прокуріва й Гусятина; просо—Винниці; борошно й піено—Винниці й Гайсина.

Торг увесь скучився в руках євреїв. Але в останні часи взялися за збут хліба кооперативи, які вивозять його в інші місця України та за кордон.

До війни своє збіжжя Поділля вивозило: 1) в інші місцевості України (5%), 2) в Росію (80%) 3) за кордоном (15%).

Найбільше збіжжа спродувалося в Польшу (40%), а опріч того, в Одесу, Миколаїв, Петроград, Лібаву, Ригу і т. і.

Південно-східня частина Поділля звичайно торгуvalа через Одесу й Миколаїв, а північно-східна вивозила переважно в Польщу. На південь вивозили найбільше пшеницю; в Польшу, балтійські порти та на Полісся—пшеничне борошно, а в Московщину—ячмінь. Найбільшу торговлю з Польщою провадила околиця Винниці.

Головними місцями вивозу збіжжа за кордон були чорноморські порти (переважно Одеса й Миколаїв) та всі проїздні місця суходільної границі: Волочиск, Гусятина, Ісаківці і ін.

Опріч збіжжа за кордон вивозили борошно, яйця, шкури, ремінь, бурякове насіння, горох, товар, птицю, свині, шерсть, мед, олію, лісовий матеріал і т. інше.

Найбільше вивозили через Гусятинську митницю, а ввозили через Ісаківці.

1912 року через митниці	вивезено,	привезено.
-------------------------	-----------	------------

Яєць	86 ^{1/2} міл. шт.	—
Збіжжя	773.498 пуд.	1.753 пуд.
Цукру-піску	276.018 пуд.	—
Шкури невироблен.	6.945 "	5.422 "
Коней	845 шт.	—
Насіння травяного	12.264 пуд.	—
Анісу	24.317 "	—
Сухого жому	74.234 "	—

Живої птиці	59.545	шт.
Лісового матеріалу	2343,680	"
Буряків	95.510	пуд.
Клоччя	6.719	"
Дров	82.400	"
С.-господарськ. машин.	11.031	"
Цементу	34.517	"

Найбільші ярмарки на Поділлю в м. Ярмолинцях Прокурівського повіту, в Прокурові та Балті.

Ярмолинецький ярмарок, відомий далеко за межами Поділля, стає на Петра. Раніше на ньому поміщики реалізували свої врожаї, списували всякі торгові й підрядні договори, продавали майбутні урожаї і т. і. Однак з часом, як збудувалися залізниці, значіння ярмарку спадало. Все ж таки й тепер в деякі роки ярмарок відбувається живаво. Сюди з'їздиться до 500 купців з Варшави, Одеси, Бердичева, Бесарабії і усіх міст Поділля. 278 магазійів, збудованих власником містечка графом Орловським, всі здаються у найми. Oprіч того наймаються під магазини більше 200 мешкань у місцевих євреїв. Ярмолинці на час ярмарку оживають, набирають вигляду новозбудованого табору. Навантажені підводи заступають вулиці і не дають проходу. Найбільше навозять красного товару й галантереї. Загальний оборот на ярмарку сягає до 5 міліонів карбованців.

Прокурівський ярмарок стає на тиждень з 5 липня, існує недавно. Перше на цей ярмарок з'їздилось чимало купців з Варшави, Москви і усіх міст України. Тепер же ярмарок занідів і нерейшов на звичайний базар.

Балтський ярмарок стає з 20 травня по 1 червня. На ньому живаво торгують кіньми.

Решта ярмарків (до 200) на Поділлю великого значіння не мають.

Фабрично-заводська промисловість.

Млинарство. Серед обробляючих промислів Поділля найбільше поширене мукомольство. Мелють всякими способами: живою силою (топчаки), вітром (вітряки), водою, шарою та електрикою. Подекуди ж і до сього часу збереглися первістні ручні жорна, якими тепер дебуть переважно крупу, а не раз і борошно мелють, коли на млинах

завізно. Поруч з величезними електрично-паровими машинами, які за добу перемелюють десятки тисяч пудів, зберіглася сила дрібних млинів найпростішого складу, які мелють лише по кільки пудів на добу. 1912 року на Поділлю було топчаків—18, вітряків—1348, водяних млинів 1694 і парових, електричних та інших 312. В своїй мукомольній промисловості Поділля немов би замкнуте: його млини мелють тільки для задоволення місцевих потреб і перемелюють переважно місцеве зерно, дуже рідко привозне з боку. Із 44 великих млинів Поділля тільки два беруть зерно з різних місць, 42—виключно місцеве. Так робиться через те, що подільські млини не мають великих обертів, бо поруч них існують дрібні, які конкурують з ними, мелючи зерно навіть для великих господарств. Дрібні млини множаться через те, що кожне село потрібує, аби йому мололи швидко й дешево.

Великі млини перемелюють за рік лише до $5\frac{1}{2}$ міліонів пудів зерна.

Цукроварство стоїть на другім місці по обробленню кількості продуктів сільського господарства і на першім серед заводських промислів. На Поділлю 52 цукроварні (сахарні). Після Київщини це друге місце по кількості цукроварень. Сахарні належать акційним товариствам— $2/3$ та приватним особам— $1/3$. За 1912 рік виварено коло 23.000.000 п. цукру піску і коло 3.000.000 п. рафінаду. Цукор споживався на місці і вивозився в Росію та за кордон. На місці споживалося більше $1\frac{1}{2}$ міліона пудів, пересічно по 20,4 ф. на душу, а за кордон вивозилося до $3\frac{1}{2}$ міліонів пудів. На Дальній Схід, у Персію, Китай та Афганістан вивозили виключно рафінад в головках по 12 фунтів, а в Фінляндію та Англію—пісок. Решта цукру спродувалася на Україну та Росію.

Найбільші заводи Гніванський, Тростянецький та Вендинський, які виварюють по $1\frac{1}{2}$ міліона пудів цукру або й більше.

Гуральни. На Поділлю 129 гуральень. Найбільше в новітах—Винницьким (16), Ушицьким (15) та Літинським (14). За рік вони вигоняли більше 5 міліонів відер 40% спірту, з якого 2 міліони споживалося на місці, 2 міліони вивозилося за кордон, а решта в Росію.

Сукноробільні (фолюші) та інші заводи. На Поділлю 37 сукноробілень. Більшість із них в м. Дунаєвцях Ушицького повіту. Але всі вони невеликі і виробляють із місцевої вовни переважно товсте просте селянське сукну. Поміж того по багатьох селах є чимало звичайних фолюшів, що було селянам сукно.

Опріч того на Поділлю є ще такі робільні й заводи: кожевенні (80), миловарні (57), броварні (28), медоварні 27), мідно і чавуноливарні (26), олійні (96), свічкарні (13), виноградарні (11), салотопні (6), оцетні (4), тютюнні (11), гильзові (11), макаронні (12), суперфосфатний (1), консервний (1), трачкарні (тартаки) (15) та інші. На цих робільнях і заводах працювало 1912 року більше 40 тисяч робітників.

Кустарні промисли. Кустарні промисли на Поділлю існують здавна, бо селянство завше намагалося задоволити свої потреби власними виробами.

Хліборобство й домашнє господарство майже цілком забезпечували селянина, через те він брався за промисли лише по охоті для задоволення власних потреб, по замовленню односельців та вряди—годи для продажу на місцевім ярмарку.

Кожне село мало своїх ткалів, ковалів, бондарів, шевців, кравців і т. і., які задовольняли замовлення своїх односельців. Де-якими ручними промислами у вільний час розважалося чимало селян та селянок, незалежно від замовень пряли, плели брилі, ткали полотна, килими, пояси, робили вози, плуги, рада, борони, ярма і т. и.

Опріч селян в кустарних промислах кохалися міщане та жиди.

З часом намноження людей та недостача землі примусили де-яких селян щільніше взятися за кустарні промисли і працювати коло них не стільки по охоті, для зарібку зайвого гроша, а з біди, щоб хоч як-небудь звести кінці з кінцями. В багатьох випадках, особливо у міщан, кустарні промисли стали єдиним заробітком. Зважаючи на це, кустарні промисли за останніх 50 літ дуже розвинулися в кількості. Однаке вартість їхня занепала, бо кустарі стали дбати лише про те, аби більш зробить і не дбали про вартість, а помимо того брали собі за зразки маловартні фабричні вироби, бо по них лекше робить, ніж по народніх зразках. Здавна на Поділлю існують такі кустарні промисли: ткацтво, шерстобицтво, вязання, плетіння, фарбування, вишивання, гончарство, обтісування каміння, загинання обіддя, бондарство, теслярство, токарство, ситарство, штельмахство, чинбарство, римарство, кравецтво, шевство, ковальство, слюсарство, свічкарство і т. і,

Ткацтво найбільше розвинене здавна. Раніш майже в кожному селі було по кілька ткачів. Ткали чоловіки і жінки на звичайних чотирьохножніх верстатах подотно, рядна, рушники, скатерки, сукна, холошні, занаски, килими і т. і. Ткання було дуже хороше і тонке. Фарбували тканину сами ткалі рослинними фарбами із галуном. Із

шерсти ткали сукна, запаски й килими; сукно перебивали на фольшах у товсте селянське сукно. Килими ткали переважно тільки для себе, особливо в Балтськім повіті. Килимами прикрашали стіни, покривали ліжка, лави, скрині і т. і. Визерунки на килимах не завше були розбірливі (квітки скидалися на птахів, а птахи на квіток), за то килими були міцні й служили літ по 50, а то й більше, -а цінилися всього лиш карбованців у 20. Добротність і стільовість старовинних килимів особливо ціниться тепер, та на жаль теперішні кустарі не виробляють уже таких килимів, бо не мають уже в себе зразків. Зразки ті складено любителями і почести вивезено за кордон, а почести заховано далеко від народного ока.

Ткацтво і до сієї пори найбільше поширеній промисел на Поділлю. Тчуть і тепер ще полотна, рушники, сукна, досить цікаві килими і т. і.

Килими тчуть в багатьох місцях Поділля, а найбільше вздовж Дністра. Тчуть для себе й на продаж, переважно жінки у вільну от хазяйської роботи годину (в осені, зімою). Беруть для того вовну, „біле товсте фабричне прядиво) та „сучъ“ (сукані фабричні нитки, які йдуть на основу). Фарбують і до цього часу подекуди самі ткалі фарбами, наготовленими із степової та лісової рослини, або купленими аніліновими. Тчуть на особливих станках—„розбоях“ або на звичайних верстатах. Найкращий вигляд мають килими, виткані по стільових народних українських взірцях, але такі взірці тепер трапляються дуже рідко, бо темні ткалі замінюють іх фабрично-міщанськими взірцями із шпалер. По великості, формі, виробу й призначенню килими поділяються на: 1) килими (довгі й досить широкі з художніми візерунками), 2) рядна (коротчі, але ширші, з поперечними „батками“ або „пасочками“, чи іншими візерунками), 3) пілки (маленькі килими для накриття жердки, скрині, припечка), 4) налавники (довгі вузкі ряденця) і т. і. Любимий колор поля чорний (чорняві, чернявенькі), а на візерунках—жовтий синій і червоний. Килими спродують на місцях, по ярмарках і городах. Особливо славиться торгом килимами ярмарок на „Іванця“ (24 червня) в Кам'янці і в селі Великих Крикливцях Ольгонольського повіту, куди звозять килими зо всього Поділля.

В сю пору найкращі ткалі багриновецькі (Літинського повіту) та клембівські (Ямпільського повіту).

Для поліпшення ткацтва на Поділлю існують 10 ткацких школ і спеціальні майстерні.

Плетуть сітки й неводи в околицях р. р. Дністра й Бога. Опірчого на Поділлю плетуть „тасьми“ для прикраси на свитки, кінську зброю, пояси, рукавиці, шнури, вітки і т. и.

Вишивають скрізь чоловічі й жиночі сорочки, рушники й т. и. Вишивки є білі, чорні й ріжнокольорові. Подільські вишивки помітно одріжняються від інших українських вишивок: 1) геометрічним візерунком, 2) перевагою чорного кольору, 3) способом вишивання. „Низя“ поширені між Дністром та Богом, а в Літинськім повіті кохаються у вишивках білими нитками з мережкою (вирізуванням). У Клембівській волості (Ямпільського повіту) вишивають мішурою (під золото й срібло). Ті вишивки уславилися далеко по-за межами Поділля. Клембівські кустари одержали за них чимало срібних і золотих медалів на виставках у Київі, Петрограді, Варшаві, Льондоні і т. и. В Клембівській волості працюють над вишивками до 2000 жінок.

Гончарство існує там, де є підходяща глина. Раніше посуд виробляли тільки для місцевого вживання і тільки лішок спродували евреям. Через погану глину вироби були мало цінні й гончарство великого значення не мало. Здавна ним перебивалися в повітах Кам'янецькім, Ушицькім, Летичівським і інш. Тепер же він особливо попирився в Балтськім та Могилівськім. Найкращий посуд виробляють в околицях Зінькова, Пирогівки та Покутинців Лятичівського повіту. Той посуд славиться на всю Україну. Там працює по гончарству до 400 семейств.

Обтісування каміння й вироблення з нього точил, жорен, брусів, надгробків і т. и. існує скрізь по Поділлю, де лупають камінь, особливо у Ямпільськім повіті (Бабчинці, Дзигівка, Яруга). В Кам'янецькім повіті селяне згортають у Товтрах верхній шар ґрунту, лупають скам'янілу товщу коральового й мушлястого намулу і виробляють з неї жорна. Всі вироби спродуються на місці і лише почасті вивозяться на Волинь, Київщину та Херсонщину. Каменотеси є скрізь. Вони будують із каміння будинки, огорожі, печі і т. и.

Плетіння є всяке. З вербового та липового ліка плетуть постоли, рогожки, а із рогози кошелі. З часом плетені постоли виходять із уживання й замінюються ремінними та чобітими. Кошиковий промисел виник ще в 40-х роках XIX ст. Спершу плели спеціальні кошки для селян, а згодом воши попирились і меж міщанством та городянством. На перехіді до розвитку цього промислу стоїть брак рогози та ліка. Кошки плетуть переважно в повітах Проскурівськім, Лятичівськім та

Вінницькім. В Літинськім повіті обилітають соломою бутлі, а по-де-куди плетуть з соломи ще й колпаки для цукроварень на цукор.

Деревляні вироби також є всякі. В лісистих місцевостях багато гнули обіддя, але з часом менчає лісів і цей промисел занепадає.

Бондарство й бочарство були дуже поширені. Із дубових, березових та липових клепок робили кадуби для борошна, буряків, меду, бочки на огірки, фаски для масла, бербениці для сиру; балії для прання шмаття, відра, кубла, мазниці, скіпці, масельнички, діжки, бодні і т. и. Тепер бондарство найбільше попириено в Літинськім повіті (с. Вонячин).

Теслярство й плотництво істнует скрізь, але не як постійний за-робіток. Роблять тільки по замовленню.

Штельмахство особливо розвинене в Літинськім повіті (Пилява, Стара Синява). Роблять вози, сани та всяке приладдя до них.

В околицях Жмеринки селяне вирізують по дереві всякі візе-рунки. Виточують з дерева веретена, ложки, миски, і т. и.

Сирництво (виробка шкур, сирівця на реміння) та кушнірство (вправка шкур на кожухи) істнують на Поділлю здавна. На дублення вживають дубову й вербову кору, пошл та поташ. Вироби продають на місцевих ярмарках і базарах. Опріч того, кушнірі шиють руками кожухи для селян. Цей промисел особливо попириений в Проскурівськім та Могилівськім повітах.

Кравецтво істнует на Поділлю здавна. Шиють свити, сукні, костюми, шапки і т. и. Раніше шили од руки, а тепер машинками.

Шевство так само істнует здавна й скрізь. В сей час воно стало одним із визначних промислів Поділля. Шевцює на Поділлю більше 6 тисяч хазяїнів. Найбільше шевців-кустарів у Хмільнику Літинського повіту (1800 ч.) та в Тульчині Брацлавського повіту (1000 ч.); там вони згуртовані в артелі. Не маючи грошей на оборот, вони їх позичають у лихварів, а беручи крам у борг, переплачують за ремінь. Вибори їхні досить грубі, незgrabні, бо кустари нових способів роботи не знають і машинок не мають. Спрудують вони свої вироби по дешевій ціні переважно скупщикам, які з того досить наживаються.

Опріч зазначених промислів, на Поділлю перебиваються ще й тим, що плетуть із кінського волоса сита і решета, роблять щітки; із соломи плетуть брилі; із сала топлять свічки; займаються ковальством. Сельські ковалі роблять по замовленням сокири, ножі, сани, свердли, лемеші, чересла і т. и.

Помимо кустарів, на Поділлю працює чимало фахових ремісників, які тільки із свого промислу й живуть. Всього 1912 р. ремісників було 116.591.

ШЛЯХИ.

Шляхи на Поділлю є: 1) ґрунтові, 2) бурковані, 3) залізні та 4) водяні.

Грунтові. Опріч звичайних ґрунтових шляхів (поміж усіма селами) через Поділля здавна пролягає два великих шляхи, бувші чумацькі. Один іде з Чернігова, через Київ на Кам'янець до кордону. Через Поділля він пролягає на протязі 184 верстов. Другий іде з Одеси до границі Галичини (94 верстви через Поділля). Обидва тракти з 1809 року були під рукою казни. До збудування бурковок та залізниць вони були головними шляхами, як торговими, так і військовими.

Бурковини. З 1884 р. по 1892 р. для кращої оборони краю насипано сопу від Проскурова до Ісаківець (114 в.) Згодом же насипано було сопу від Тиврова до Гнівані (10 в.), від м. Балти до ст. Балти (6,8 в.) та від Проскурова до Староконстантинова ($44\frac{1}{2}$ в.); в останні роки взялося за шляхи земство і понасипало досить бурковок та сопе.

1863 року правительство почало будувати залізницю від Одеси до р. Дністра, а з 1866 р. од Київа до Балти (428 в.) з гілкою від Жмеринки до Волочиска. Од Жмеринки до Балти проїкли подвійну колію. Будівля тієї залізниці, обійшлась по 65216 карб. за верству. Ізда по ній, з Київа до Одеси, роспочалася 26 травня 1879 року.

1876 р. ті залізниці одкупило Т-во Південно-Західних залізниць. Воно з 1887 р. збудувало гілку від Вапнярки до Тростянца (39 в.), що обійшлося йому по 550.000 карб. з верстви, а в 1890 р. від Демківки до Христинівки, від Жмеринки до Могилева і від Слобідки до Рибниці, що обійшлося йому лише по 68.550 карб. з верстви. 1 січня 1895 року всі Південно-Західні залізниці перейшли в казну. Під час всесвітньої війни 1914 р. закінчено було колею від Шепетківи через Проскурів до Кам'янца і дали на Ларгу, з гілкою від Ярмолинець на Гусятин.

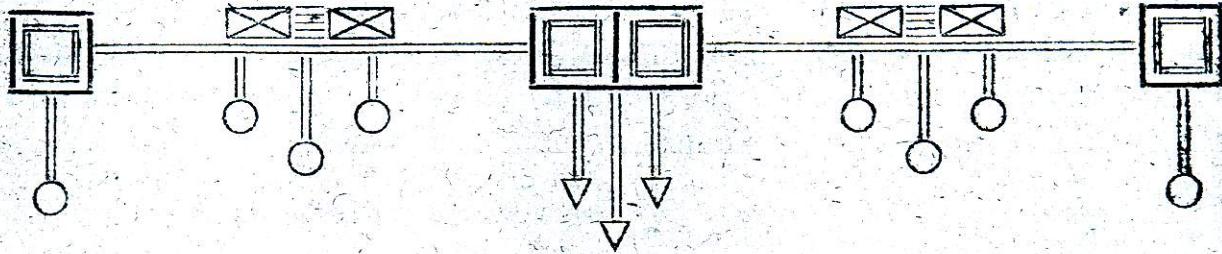
Найбільше навантажується й розвантажується всякої всячини на станціях Гнівань (10 міліонів), Проскурів (8 міліонів), Винница (5 міліон. пуд.), Голендри і Тростянець (4 міліон. пуд.).

Найбільша ж по простору й будівлях та найжвавіща станція— Жмеринка. Там найкращий на всю Україну вокзал. Він так збудований, що одночасно приймає по кілька пасажирських валок і пасажири не ходять по коліях. Для того збудовано підземні ходи. Над виходами на кожній пляцформі є невеличкі теплі павільони. Підземні ходи два сажні завширшки і $1\frac{1}{2}$ заввишки. Вони огріваються парою і освічуються вікнами згори з товстими шибками ще й електрикою. Всіх ходів три: 1) для пасажирів I й II класи, 2) для пасажирів III й IV класи, 3) служебний та для перевозки пакунків і пасажирської ноші. Пакунки й ношу спускають і піднімають електрикою, а пересувають вздовг тунелю самокатом. Через таке збудування Жмеринський вокзал має можливість одночасно приймати 6 пасажир. валок так, що ні пасажирам, ні службі не доводиться бігать по коліях проміж валками.

Водяний шлях на Поділля є тільки Дністром, вздовш всього Поділля. На півночі до Могилева він придатний тільки для сплаву плотів та дрібних суден. Постійно ж пароплави ходять від Могилева вниз, хоча у велику воду вони заходять і до Жванця. Навигація стоїть 8 місяців. На Дністрі, вздовш Поділля, до 40 причалів. За час навігації на причалах Поділля навантажують до 800 пароплавів, та 400 плотів, до $3\frac{1}{2}$ міліонів пудів всякої ваги. Вивозять Дністром дрова, алебастр, камінь, фосфорит, хліб, кукурузу, будівельний ліс і т. ін. Провозять і розвантажують цеглу, борошно, нафту, сіль, дрова, ліс, алебастр, камінний вугіль, бакалію та колоніяльний крам, всього до 300 пароплавів та 150 плотів,—до 1-го міліона пудів. Найбільші причали навантажування й розвантажування краму: Жванець, Стара Ушиця, Могилів, Яруга, Кам'янка, Рашків та Рибниця.

Для поліпшення пароплаві Дністрове дно розчищають і поглиблюють землечерпалальними машинами, а каміння на перекатах рвуть.

Для зручного простою суден коло Ямполя й Рашкова пристосовано затони, а в Кам'янці й Рибниці збудовано гавані.

Історичний огляд Поділля.

Слов'яни. Корінні тубольці Поділля, українці, походять від слов'ян. Де перше з'явилися слов'яни, того певно невідомо. Де-які учені гадають, що на Поділля слов'яни прийшли з Карпат. Жили вони величими родинами. Кожною родиною правив окремий старшина. Коли справа торкалась кількох родин, старшини збралися на сходку, яка звалася „віче“. Там вони гуртом вирішували спільні справи.

Уличі та Тиверці. Здавна слов'янські родини сиділи між ріками Дніпром, Дністром, Богом та Дунаєм. Ті, що сиділи коло рік Бога та Дністра, звалися Уличами та Тиверцями. Ото й були предки Подолян. В той час по березі Чорного моря жили вже кольоніями греки. Уличі й Тиверці стали торгувати з греками. Од греків вони навчилися, певне, господарства і християнства. Християнства могли навчитися Тиверці й Уличі ще й від сусід своїх болгар. Є переказ, що проповідники християнства, яких св. св. Кирило й Методій посылали у Польщу та на Литву, заходили й до Тиверців й Уличів і багато їх вихрестили.

Жилося Тиверцям і Уличам погано. Через їхні землі проходив шлях із степів Азії на захід. В тих степах завше мандрували всякі народи. Всі вони через ріжні причини тислися на західні землі та до Дунаю, проходили через землі Тиверців та Уличів і чинили там „тонтання й колотню“, мовляв літописець.

Київська держава. IX віку на Дніпрі заклалося Київське слов'янське князівство. Київські князі завзялися підбити під свою руку усіх сусідніх слов'ян. Через землі Тиверців та Уличів пролягав шлях суходолом з Київа до Візантії, багатого та найкультурнішого тогочасного грецького царства. Київські князі напосілися забрати той шлях у свої руки.

Є перекази, що вже перші князі київські, Аскольд та Дір, воювали з Уличами. Напевно ж відомо, що 885 року кіївський князь

Олег воював з Тиверцями й Уличами. Він мабуть примусив їх увійти з ним в спілку, бо вже 907 року вони помогали йому воювати Візантію. За Ігоря воєвода Свінельд підбив був Уличів під свою руку, однаке швидко після того Печеніги та Половці отрівали Уличів та Тиверців від Київського князівства.

Порядкування. В ті часи у Тиверців та Уличів з'явилися вже свої великих міста та виробився більш-менш певний порядок управління. У них знайшлися свої князі. Міста з передмістями й околицями складали волости. Кожною волостею правив поставлений князем правитель. Сам князь порядкував у головнім місті. Деякі міста порядкувалися без князів вічами.

Пониззя. XII віку Київські князі знов підбили під себе верхів'я Бога з містами Божським, Межибожем, Котельницею і іншими. Земля та називалася тоді Побожжям. В ті часи піднялося Галицьке князівство й воно підбило під себе Подністрянську землю (на середнім Дністрі). Ця земля називалася тоді Пониззям. З того часу, а може й пізніше на Пониззі стало особливо ширитися християнство. З'явилось чимало монастирів. Головніші з них були в Бакоті та в Лядові. Бакотський над Даїстром вирубано в прибережних скелях. Про Лядавський монастир переказують, що його заклав св. Антоній Київо-Печерський, коли повертається з Атону до Києва.

Разом з християнством ширилося на Пониззю й письменство, а в купі з письменством по всіх слов'янах розносилася назва „Русь“, „Русини“. Назва слов'ян „Русь“, „Русини“ невідомо звідки перше пішла. Але найбільше її поміж слов'янами поширили греки та письменство, яке ту назву від греків перехопило. Поруч з тим, як ширилася назва „Русь“, „Русини“, зникала назва „Уличі“, „Тиверці“.

1146 року Київський князь Ізяслав передав у наділ Святославові Всеволодовичові міста Божський, Межибіж та п'ять інших.

Болохівська земля. Швидко після того, північні землі Уличів та Тиверців поєднано було з землями деревлян (південна Волинь) в одну „Болохівську землю“. Та нова земля знов отріала Тиверців та Уличів від Київського князівства.

Галицько-Волинська держава. Ще XI віку на північ від Тиверців та Уличів склалося князівство Волинське, а на захід—Галицьке. На початку XIII віку волинський князь Роман Мстиславович об'єднав у своїх руках князівства Волинське й Галицьке, в склад якого входило Пониззя з містами Бакотою, Ушицею, Калюсом, Звенигородом, Мику-

чином. Князь Данило Романович приєднав до них і Болохівську землю. Таким чином він знов збив до купи всі землі Тиверців та Уличів.

Україна. З XII віку землі слов'ян на Дніпрі й Дністрі почали зватися Україною. Через що саме, того напевно невідомо. Можна гадати, що від слова „край“ — сторона. Спершу, мабуть, просто казали про свою землю: „наш край“, „наша країна“, а згодом стали величати: „наша Україна“. На письмі вперше ця назва здібається в літопису за 1187 рік, де з приводу смерті Переяславського князя Володимира Глібовича прописано: „і плакашася по нім всі Переяславці, о нім Україна много постона“.

До XIII віку ця назва розійшлася вже й по землях Галицько-Волинських. В літопису за 1213 рік уже є прописано про князя Данила Романовича: „Данило... іхав з братом і прия Берестий і Угровеск і Верещин і Столпье, Комов і всю Україну“.

Таким чином замість старих назв „Тиверці“, „Уличі“ виникли загальні назви: слов'яни, „Русини“, „Русь“, „Україна“, „українці“. Назва „Русь“, „Русини“ частіше вживалася на письмі, а Україна, „Українці“ серед народу. По всіх народніх піснях вживається тільки назва „Україна“. Таким чином народ, що жив на Дністровій Бугові, вкупі з Придніпрянськими слов'янами став зватися народом Українським.

Татарщина. В середині XIII віку слов'янські землі, а в тім числі і Галицько-Волинське князівство з Пониззям підбиті були татарами. Татарський хан Бату, чи Батий, зруйнував Київ, спустошив Галицько-Волинське князівство і загнався в Угорщину. Угри зробили йому лютий опір, і він мусив вернутися назад і осівся на річці Волзі.

Частина татар, повертаючи з Угорщини, одірвалася від своєї орди і оселилася в степах при Чорнім морі, коло Пониззя і стала тут господарювати. У другий половині XIII віку майже вся околиця східного Богу була занята татарами і сплачувала їм дань. В руках Данила Романовича зосталися лише Бақота та Калюс. Данило Романович хотів вигнати татар із Пониззя. 1257 р. він навіть вирушив проти них із своїм військом. Спершу йому було й пощастило: він одібрав був од татар всі міста Пониззя. Однак татари перемогли Данила: взяли головне місто Пониззя Бақоту, а разом з тим зняли й все Пониззя.

Поділля. З того часу Пониззя майже сто літ було під рукою татар. За ту пору змінилася і назва цієї землі. Замість Пониззя воно стало зватися Поділлям.

„Улус Подільський“. Татари, оселившись на сході Поділля, зовсім одірвались від Золотої Орди і впорядкували самостійний „улус Подільський“. Вони не втручалися у внутрішнє життя подолян: не забороняли віри, мови і т. і. Весь „улус Подільський“ вони розбили на околиці, округи. Кожною околодою правив обраний населенням стаман. Він давав усьому лад, збирав податки і передавав їх татарам.

Литва. 1362 року князь сусіднього князівства Литовського Ольгерд розбив татар на берегах ріки Сінюхи, вигнав їх з Поділля, а Поділля прилучив до Литви і оддав у надільне князювання своїм небожкам князям Коріятовичам—синам Коріята, Ольгердового брата—Юрию, Олександрові, Костянтинові та Федорові.

Коріятовичі. Князі Коріятовичі для оборони Поділля від ворогів збудували Бакоту і збудували скілька нових міст: Смотрич, Кам'янець, Скалу, Червоногород, Брацлав, Соколець, Винницю та інші.

Кам'янець. Про збудування Кам'янця росказують, що брати Коріятовичі одного разу випадково, під час полювання на оленів, загналися на вислу, де тепер Кам'янець. Побачили зручність міста для оборони і поклали збудувати там замок. Згодом же він розширювався, дерево замінялося камінем, і по волі виріс город.

Литовське панування. Литовці, прибрали до своїх рук Поділля, не забороняли українцям-подолянам ні віри, ні звичаїв, ні мови. Навпаки самі в них переймали звичаї й мову. Князі Коріятовичі були православної віри, а до писання вживали старослов'янську церковну мову, примішуючи до неї чимало українських народніх слів.

В церковних справах Поділля складало тоді частину Галицької єпархії. Шодільською церквою правив Галицький єпископ.

Вкупі з литовськими князями на Поділля прийшли їхні дружинники та прибічники. Князі, по литовському звичаю, дарували їм за служби землю. Хто осідав на подарованій землі, той називався „земянином“. Він мусив на перший поклик князя постачати у князеве військо вояків із подарованих йому земель. За особливі заслуги князі дарували дружинникам землю у вічність, у сгадщину, або „вотчинну“ власність.

Населення, що жило на землях княжих або замкових—коло замків—звалося „служилим“, а те, що жило на землях „земян“—„панським“. Як „служилі“, так і „панські“ селянини мали право переходити з одної надільної землі в другу. Чим далі оселялися слов'яни на північний схід, по сусіству з татарами, тим більше мали льгот рід держави й панів.

Староства. Зате їм там допікали татари. Доводилося жити завше під загрозою татарського нападу. Для оборони краю від татарського наскоку там побудовано було замки. Для адміністраційного порядкування Поділля поділено було на староства. Осередками кожного староства були замки. Серед перших староств—відоме Хмельницьке (замок в Хмельнику), Брацлавське (Брацлав), Барське (Бар), Кам'янецьке (Кам'янець) та Винницьке (Винниця). Староста порядкував у старостві всякими адміністраційними і військовими справами.

Магдебурське право. Де-які міста порядкувалися сами собою по так званому Магдебурському праву. По тому праву кожне місто самостійно оббирало раду для порядкування своїми справами, а рада—бургомистра. По де-яких містах було по кілька рад: українська, польська, єврейська, армянська і т. і.

Литва й Польща. 1386 року литовського князя Ягайла поляки оббрали своїм королем. Через те Литва й Польща злучилися в одну державу. Князь Федір Коріятович, що правив тоді Поділлям, присягнув на вірність Ягайлові.

Ягайло, ставши польським королем, оточив себе поляками. Він роздарував їм великі землі на Литві і на Україні. Це не сподобалося литовським боярам. Вони на чолі з Витовтом, небожем Ягайла, підняли повстання проти Ягайла. Кінчилося тим, що Витовт став великим князем Литовським.

Поділля Литовське і Польське. Федір Коріятович не захотів коріться Витовтові: вкупі з надільним київським князем Володимером Ольгердовичем він повстав проти Витовта. 1395 року Витовт розбив Федора і забрав його в неволю. Однаке Поділлям Витовт правив недовго. Частину його, з містами Кам'янцем, Смотричем, Бакотою, Скалою, Червоногородом, Межибожем та Божським, він оддав Ягайлові, на його змагання, аби не дратувати його, тобто прилучив до Польщі, а решту з містами Брацлавом, Сокальцем, Винницею й іншими оддав у надільне державство Дмитрові Корибутові.

Корибут та Спитко. Ягайло свою частину Поділля подарував у вічну власність Спиткові із Мельштина з умовою, аби він служив йому на рівні з литовськими і українськими надільними князями. Під рукою Спитка західне Поділля існувало, як окреме князівство, не підлягаючи Польщі.

1396 року Спитко і Дмитро Корибут загинули у великому бої-євиці Витовта з татарами на р. Ворсклі. Вдова Спиткова продала свою частину Поділля назад Ягайлові. Ягайло ж подарував її своєму братові Свидригайлі.

Свидригайло. Свидригайло намислився скинути Витовта і сісти на його місце. Для того він увійшов у спілку з Пруським орденом. Коли про те довідався Витовт та Ягайло, то поклали одніять у Свидригайла Поділля. На бік Свидригайла стали українські пані. Вони гадали, що як Свидригайло стане князем, то вижене з України польських панів, які, запобігаючи ласки в Ягайла, загарбали в свої руки всі землі на Поділлю.

Боротьба за Поділля. 1403 року Ягайло оповістив, щоб Подоляне скорилися йому, як верховному державцеві всіх Литовсько-українських земель. Подоляни не згодились. Тоді Ягайло 1404 р. силово взяв Кам'янець. Після того усе північно-західне Поділля перейшло до його рук. Свидригайло втік.

1410 р. Витовт одкупив у Ягайла північно-західне Поділля за 40.000 кіп грошей і таким способом знов об'єднав у своїх руках усе Поділля.

За Витовта на Поділлю підправлено було старі замки, збудовані нові: Чичаклію, Синю-Воду, Лятичів, Червоногород, Хмільник і зміцнено оборону землі од татар.

Між Савранью та Кодимою збудовано було камінний міст. По смерті Витовта Литовським князем став Свидригайло. Він хотів держати Поділля у своїх руках. Але Ягайло зажадав, щоб він повернув Поділля йому, тобто дав його до Польщі.

На бік Ягайла стало польське панство, яке жило на Поділлю, на бік Свидригайла — панство українське. Кам'янець, Скала, Червоногород, Ольчедаїв, Ялтушків, де переважали поляки, тягли до Польщі, а решта до Литви. На Литві панство, навіть литовське, теж поділилося. Через те, що Свидригайло більш горнувся до православних, литвини католики одвернулися від нього. Польські та Литовсько-католицькі пані обібрали собі нового князя для Литви — Зигмунта Кейстутовича. За підпомогою Польщі ця партія поволі відняла від Свидригайла більшу частину Поділля. З 1434 року вона зробила її воєводством Польщі.

Польські осадчі. З того часу на Поділлю осідають польські осадчі пані та магнати, заводиться польське порядкування, вводяться польські суди, звичаї, школи, шириться польська мова, католицька віра і т. д. Ця частина Поділля поволі сполщається.

Свидригайло вдеряв у своїх руках до смерти лише північно-східну частину Поділля — Межибіж, Хмільник та інш.

Поділля під Литвою й Польщою. По смерті Свидригайла Поділля все же мало своїх окремих князів. Західна частина його належала

ла до Польщі, а східна до Литви. Певної межі між Польським і Литовським Поділлям не було, бо меж ними йшла безупинна боротьба за право на все Поділля.

Люблінська унія. Польща намагалася захопити в свої руки Брацлавщину, а Литва вимагала повернути їй західне Поділля. Так справа тяглась до 1569 року, коли в Любліні Литва й Польща на певних умовах остаточно вже об'єдиалися в одну державу.

Татарські напади. Внутрішньою боротьбою Поділля користувалися турки та особливо татари—Кримські, Білгородські, Бужацькі та Очаківські. По смерті Свидригайла вони часто нападали на південні землі, міста й кріпості Поділля, руйнували їх, пустошили, а населення забирали в неволю.

Головними шляхами татарських нападів були: 1) „Чорний шлях“ (Черкаси, Канів, Полонне та північ Поділля). 2) Кучманський, або Ханський шлях (од броду Кучмину через Кодиму в глиб Поділля по його середині). 3) „Волошський“ (правим берегом Дністра на Покуття).

Козаки. Щоб загородити прохід в середину краю, старости Хмельницький, Брацлавський та Винницький закликали поселенців на пограничні місця, дарували їм усякі вольності. Хто не хотів терпіти сваволі польських магнатів, які стали заводити на Україні панщину, той тікав од них на ті вольності, на пограничча. Там тікачі оселялися на вільних землях, гуртувалися до купи, оббріали собі отамана, воювали з татарами та провадили степове господарство. Їх прозвано козаками.

Польське панування. Люблінською умовою 1569 року Поділля забезпечене було право віри, мови й судівництва по Литовському статутові. Однаке поляки швидко зламали ту умову. Польські магнати одержували від королів великі землі на Поділлю, осідалися тут і прибріали місцеве корінне українське населення до своїх рук. Зе всіх посад і громадських установ українців викидали, а на їхнє місце садовили поляків, які валом сунули сюди з Польщі.

XVI віку серед подолян поляків, особливо серед освіченого панства, стала шириться нова віра—кальвінська. В селі Панівцях, поблизу Кам'янця, кальвини збудували собі роскішну кирку, виорядили свою академію та друкарню для росповсюдження кальвінської віри. Для боротьби з кальвинами на Поділля насунули католицькі ченці і єзуїти. Вони заснували свої колегії для виховання молоді в Кам'янці й Бару, а помимо того школи в Шаргороді й Винниці.

Вкупі з польськими панами вони навертали українське населення в католицьку віру та на польську мову, ополячували його. Щоб швидче спольщити Поділля, вони будували тут свої косцьоми, кляштори (манастири) і т. і. Польські королі і магнати дарували тим косціольам, манастирям, школам, єпископам і т. п. землю вкупі з православним українським населенням. Іезуїти, ксюндзи та пани всіх сил докладали, аби швидче спольщити те населення.

XVII столітті на Поділлю заведено було панщину, кріпацтво. Спершу робили на пана по одному або два дні на тиждень, а згодом „од неділі до неділі“. Ще гірше стало життя подолян-українців.

По містах Поділля ширилося тоді Магдебурське право: З 1448 року по 1564 таке право, наприклад, здобули Кам'янець, Смілинич, Хмельник, Ярмолинці, Зіньків, Підпільниця, Лятичів, Бар, Стара Синява, Шаравка, Ялтушків, Уланів, Чорний-Острів, Гусятина та Брацлав, а з 1578 р. по 1646 р. такі міста: Чорнокозинці Черче, Фельштин, Шаргород, Межирів, Дунаєцьк, Ново-Костянтинів, Михалпіль, Сальниця, Вербовець, Деражня, Копайгород, Бинниця, Пилява, Сатанів, Жванець та Збриж.

По тих містах осідало скрізь польське панство, як велике, так і дрібне, та польське ремісництво. Вкупі з поляками на Поділля насунули з Польщі і євреї. Вони теж розсідалися по містах та містечках і забирали в свої руки торговлю та ремісництво. Поляки і євреї оббірали в міські ради тільки своїх людей. Українців не допускали. Правительство ж польське роспорядилося, щоб навіть на письмі скрізь вживали тільки польської мови.

До православного люду польські пани ставилися згорда, над православними єпископами та священиками кепкували та обмежували їх в правах.

Не раз траплялося, що пани оддавали свої маєтки в аренду євреям. Тоді, замість польського пана, коверзував над українським православним людом пан-єврей.

Унія. Під таким нещастям деякі православні єпископи надумалися прохати католицького пана, щоб узяв православну церкву в Польщі під свою руку. Думали, що пана тоді хоч трохи захистить їх від панського свавільства. 1596 року в м. Бересті відбувається собор прихильників з'єднання православних з католиками. До панів послали послів, яки просили його взяти православну церкву в Польщі до своїх рук. Він охоче згодився: гадав поволі перевернути православіє на католицизм. Об'єднання православної й католицької церкви в одних руках пані названо унією церков.

Однаке більшість православного населення й священства на унію не пристали. Тоді розпочалася боротьба між православними і уніатами.

Брацтва. Для того, щоб оборонити православну віру од унії, православні люди стали більше гуртуватися в брацтва. Ще і раніше люди гуртувалися в брацтва для боротьби проти католицтва, проти польщизни. Братчики складалися грішми і допомагали вдовам, сиротам, калікам, старцям із свого народу, будували православні церкви та икони. Найстаріші брацтва складено було у Львові—Успенське, у Київі — Богоявленське, та в Кам'янці — Свято-Троїцьке (з 1589 р.). Були брацтва й по інших місцях Поділля (Винниця, Шаргород, Могилів, Немирів і т. п.). Коли настала унія, брацтва завзялися ширити освіту, аби народ умів розбиратися, яка віра справедливіша, і не піддавався іезуїтам та не переходив у польщизну. Для того вони особливо дбали про впорядження школ та друкарень. Найкращою братською школою на Поділлю була Винницька, заснована Винницьким Вознесенським брацтвом.

Боротьба з польщизною. Бороться з унією було важко. Уніятам помагали королі й усякі пани. Православним не давали посад, обрізували їхні права, однімали землі і т. п. Тим-то православне панство й інші слабодухі українці переходили на унію, або навіть на католицтво; переймали польські звичаї та мову й зовсім ополячувалися. Однаке простий народ у більшості твердо стояв за віру православну, держався своїх звичаїв та своеї мови української. Де ж польські пани занадто знущалися над українським людом, там вони втікали в степи до козаків. Од того сила козацька збільшилась. Козаки стали нападати на панів і ниніцти їх.

Городові та вільні козаки. Тоді пани почали наймати козаків на службу до себе. Де-котрі з них поласилися на панські гроші і наймалися оберігати панські двори од всякого лиха. Таким побитом українське козацтво поділилося на два табори: 1) городових, або надвірних козаків, чи „лейстрових“, які служили в панів або в польського правительства, та 2) вільних, які жили в степах України. Вільні козаки збудували собі на Дніпровій висоті Хортиці Січу. Вони нікому не корилися, oprіч своїх вибраних отаманів. Вільні козаки (запорожці, січовики) хоча йуважалися підданими Польщі, проте зовсім не слухалися польського правительства.

Козацькі повстання. Під проводом своїх ватажків вони нападали на тих панів, які занадто вже кривдили український народ, і розгняяли їх. Серед таких повстань козацтва на оборону української

люді особливо відомі повстання Підкови та Шаха, що виганяли шляхту з Поділля, Косинського на Брацлавщині, Наливайка з Гусєтина, Лободи, Жмайлла, Тараса Грязила, Павлюка, Остряниці, Гуві та інш.

Хмельнищина. Нарешті 1648 року повстання підняли запорожці, на чолі з Богданом Хмельницьким, обібралиши його гетьманом України. Богдан увійшов в сілку з татарами. Вкупі з ними він рушив на польських панів. Польське правительство вступилося за своїх панів і вислало проти Хмельницького своє військо. Хмельницький розбив його коло р. Жовті Води, а після того під Корсунем. Там він забрав у полон і ватажків польського війська та оддав їх у неволю татарам. Ставши в Білій Церкві, Хмельницький розіслав по Україні свої загони для розвідки та універсали, в яких закликав народ до повстання проти панів. Народ охоче приставав до козаків. Він самотужки виганяв панів геть. Повстання розійшлося аж до Дністра і охопило все Поділля. Тут хазяїнували загони Ганжі, Остапа Полов'яна, Морозенка і Кривоноса, або Перебийноса. Ганжа напав на Немирів, хитрощами взяв місто, розігнав поляків, євреїв, а після того вдарив на Тульчин. Тульчинська шляхта дала йому великий викуп. Після Ганжі наскочив на Тульчин Шавлюк, увірвався в замок, убив власника замку й обвінчався по православному обрядові з його жінкою. Найбільше лютував Кривонос. Він взяв Ладижин, Бершадь, Верхівку, Олександрівку й інші. Після того, до нього пристав Ганжа, і вони вкупі взяли Брацлав, Винницю, Шаргород. Шляхта валом тікала за Віслу. Майже ніхто не застався. Кривонос з наказу Хмельницького взяв Бар, скарав багато шляхти та євреїв, а решту вкупі зпаном Потоцьким одіслав до Хмельницького. З Бару Кривонос рушив за Кам'янець, обложив його, але здобути не спромігся.

Населення Поділля скрізь допомагало козакам. В Гусєтині вони приховали припаси, щоб польське військо, тікаючи не забralо їх собі. В Галичині згуртувалися ватаги опришків, які нападали на поляків і розганяли їх. Одна з таких ватаг підступила навіть під Кам'янець, але нічого з ним вдіяти не могла.

Пилявське бойовище. Хмельницький з Білої Церкви теж рушив на Поділля. Тут він вступив в Пилявський замок (Літинського по-звіту). Сюди підійшло й польське військо під проводом трьох польських гетьманів — молодого Конецьпольського, пузатого Заславського та ученого Остророга. Козаки, жартуючи казали: „Прийшла дитина, перина й латина козаків воювати“. Підступивши до замку, поляки

безпечно бенкетували й чванилися: „Господи, не помагай ні нам, ні їм, а тільки подивись, як ми розженемо цю наволоч нагаями”.

Хмельницький одного разу звелів ватажі козаків передягнутися у вівернені кожухи й кинутися несподівано на польський табор з криками „Алла”. Поляки, почувши той крик, подумали, що на підмогу козакам прийшло багато татар, перелякалися й сунули тікати, хто куди міг. Козаки погналися за ними. Військо польське теть розбіглося. Воно заставило козакам величезну здобич.

Після Пиллявської побіди слава про Хмельницького роскотилася далеко. Поляки перестранилися. Хмельницький до цього часу мріяв тільки про те, щоб поколопкати трохи панів. Він зовсім не мав зла проти всієї Польщі та її короля. Тепер же, з поради козацької старшини, поклав воювати за всією Польщою, аби зовсім одірвати від неї Україну і зробити український народ вільним. Він рушив на Львів, обложив його, взяв викуп і подався на Варшаву. По дорозі, в Замосці, одержав звістку, що помер польський король Володислав IV. Хмельницький з військом спинився в Замосці, а в Варшаву послав посланців домагаться, щоб обрано було королем Яна-Казимира. Гадав, що той допоможе козакам здобути вольності собі і українському народові. Королем справді обрано було Яна-Казимира. Він прислав Хмельницькому грамоту, щоб той не воював з Польщею: обіцяв за те всякі вольності. Хмельницький повірив грамоті, роспустив частину війська і повернув в Київ. У Київі його радо зустрів уесь православний український народ, на чолі з вселенським патріархом та інчим духовенством. Його витали, як визволителя українського народу з пансько-польського ярма.

Переяславські переговори. Із Київа Хмельницький пішов брався до Переяславу. Туди до цього прибули посли від деяких держав. Вони вітали його з перемогою, запобігали його ласки і закликали до спілки з їхніми державами. Прибули й польські посланці. Цілу зіму сперечався з ними Хмельницький про те, якою повинна бути Україна, а на весну побачив, що поляки волі українському народові не дають, і вирушив у новий похід.

Польське військо зібралося під Староконстантиновом і стало нападати на козацькі загони в Бару, Шаргороді, Гуситині і т. і. Хмельницький поділив усю Україну на полки і на кожний полк призначив полковника. Поділля розділено було на три полки: Винницький—з полковником Богуном, Брацлавський—з Дасилом Нечасем, та Могилівський—з Остапом Гоголем.

Збараж. Польське військо швидко мусило вибратися з Поділля. Воно отаборилося і заперлося в міцній фортеці Збараж. Керував ним найкращий польський військовий ватажок Ярема Вишневецький (зполщений козак). Хмельницький обложив Збараж. Поляки почали голодувати. На виручку їм рушив сам король з новим військом. Хмельницький несподівано перестрів його під Зборовом і розбив. Король ледві не попав у неволю. Поляки кинулись тоді до татарів і підкупили їх. Татари покинули бойовище. Хмельницький, щоб не нарватися на поразку, мусив замиритися з поляками.

Зборовська умова. Після того складено було умову, по якій Україні визнано право управлятися самостійно під гетьманом, під рукою польського короля, мати 60000 свого війська, свої суди, порядки і т. і., а польське військо, щоб не стояло на Україні. Польські пани мали право вернутися на свої землі. Після Зборовської умови Хмельницький взявся зводить новий порядок на Україні та заспокоювати народ. Він розділив Україну на 16 полків. Поділля розбилось тоді між трьома полками: Брацлавським, Уманським, та Кальницьким (Винницьким). Зборовська умова незадоволила всіх. Повстанців Хмельницького було до 150000 народу. З них по умові тільки 60,000 мали право зостатися козаками, а решта мусила вертатися назад до своїх панів. Хоча Хмельницький звелів писати в реєстр не тільки справжніх козаків, а й іхніх товаришів—підсусідків, але й те не помогло. Багато люду зсталося поза козацьким реєстром. Більшість із них не захотіла вертатися назад до панів. Вони згуртувалися в окремі ватаги, пообірали собі ватажків і переховуючись по лісах та ярах провадили далі боротьбу з польськими панами.

Левенції. Іх прозвано „левенцями“. На чолі „левенців“ згодом став Брацлавський полковник Данило Нечай. Він одверто докоряв Хмельницькому за деякі уступки, які той змушенний був зробити полякам. Нечай з левенцями нападав на польську границю й не давав спокою панам.

Поляки теж незадоволені були Зборовською умовою. Вони не годилися з тим, щоб Україною правив гетьман. Тому вони й собі нападали на пограничні землі України, на Поділля.

Нечай. 1651 року польське військо під проводом Калиновського рушило на Бар. Нечай подався йому на зустріч і спинився у м. Краснім. Була масниця. Козаки загулялися. Несподівано наскочили поляки й розбили їх. Нечай наклав головою. Після того поляки рушили на Винницю.

Богун. Винницький полковник Богун виступив їм назустріч, звелів нарубати на річці по дорозі ополонок і притрусити їх соломою. Зчепившись з поляками, він став немов би одступати і заманив їх до Богу, де були ополонки. Там він кинувся немов утікати. Поляки погналися навпереди, наскочили на ополонки і потопилися у великому числі. Через якийсь час до Богуна надійшла підмога, і він прогнав поляків спершу до Бару, а дали аж до Кам'янця.

Облога Кам'янця. Швидко після того й сам Хмельницький змущений був вирушити в новий похід. Завчасу Хмельницький до нього не підготовився, а тому похід йому не вдався. Прямуючи на Тарнопіль, Хмельницький послав до Кам'янця загін у 40.000 козаків. Козаки штурмували Кам'янець, але взяти не спромоглися, бо він сам і замок його самою природою так захищені, що було неприступною кріпостю. Козаки взяли тільки Панівці, коло Кам'янця, де був замок панів Потоцьких.

Берестечко. Хмельницький зустрівся з поляками під м. Берестечком на Волині. У рішучу хвилю татари знов зрадили Хмельницького. Козаків було розбито. Хмельницький мусив підписати з поляками умову в м. Білій Церкві, по якій уже багато прав дано було полякам, а мало українському народові.

Тимошеве сватання. Польські пани повернулися на Україну з польським військом і стали мститися над народом. Це привело до того, що Хмельницький знов уязвся за шаблю. Щоб знайти причіпку, він послав свого сина Тимоша свататися до молдавського господаря Лупула. Лупул тягнув за Польщою і не дуже тому сватанню був радий. Тимош уявив з собою чималий загін козаків. Польський гетьман Калиновський загородив йому дорогу на березі Бога, коло гори Батога. Козаки розбили його військо і його самого вбили. Хмельницький скористувався з того, що Калиновський порушив Біло-Церківську умову і заняв своїм військом Поділля, підступив до Кам'янця, два рази оточував його, але взяти не спромігся.

Поляки стали збрati свое військо на Україні. Тоді Хмельницький, побачивши, що йому самому важко з поляками впоратися, став шукати собі спільніків. Між інчим послав послів і до московського царя.

Тим часом Тимош Хмельниченко одружився з Локсандрою, дочкою молдавського господаря, тай намислився об'єднати Молдаву, Волощину й Трансильванію в своїх руках під протекторатом турецького султана. Проти того виступив волошський господар князь Раду. Він поєднався з поляками. Хмельницький мусив воювати з

поляками на Україні й допомогати синові. Хмельницький пройшов Поділля, дійшов до Тарнополя і вернувся в Чорний Острів. Поляки отаборилися спершу під Гусятином, а далі одступили до Кам'янця.

Тим часом друге польське військо обложило Тимоша в Сучаві столиці Молдавії. Хмельницький кинувся йому на поміч, але в дорозі зустрів уже труп сина. Вирядивши труп сина до Чигирина, Хмельницький знов повернувся на Поділля.

Під Жванцем. Поляки під проводом короля у спілці з уграми та золохами отаборилися коло Жванця, причому козаки з татарами обстутили польське військо. Поляки знов підкупили татар.

Хмельницький побачив, що власними силами йому не подолать Польщі і знов звернувся до Москви. Московський цар порадився з боярами і згодився приняти Україну під свою руку.

Підданство Москві. 1654 року 8 січня в Переяславі відбулася рата, по якій частина козацтва й народу присягнули московському цареві. Частина ж козаків на чолі з Богуном не захотіла присягати Москві, бо не вірила їй, і подалася було на Січ. Однаке згодом вона знов стала допомагати Хмельницькому.

Боротьба за Україну. Московський цар, принявши під свою руку Україну, оповістив Польщі війну. Московське військо швидко завоювало майже всю Білу Русь і Литву. На Україну теж прийшло московське військо з боярином Бутурлиним на чолі. Однаке тут боротьба з поляками точилася не зовсім щасливо для українців. Поляки вирізали Немирів, зруйнували багато містечок та сел, винищуючи населення, і добиралися вже до Брацлава та Умані. Але од Брацлава єдив їх зять Хмельницького Золотаренко, а від Умані—Богун.

Буша. Один із польських загонів насکочив на м. Бушу, недалеко від Дністра. Бушанці завзято оборонялися, а коли побачили, що не сила їх, то сами себе зірвали в повітря. Оповідають, що це зробила завзята жінка сотника Завісного. Розлютовані поляки винищили решту населення і подалися на Брацлавщину, а звідти у спілці з татарами на Умань. Там їх було розбито, але вони, розпорошившись невеликими загонами, не переставали нищити край. Тоді Хмельницький без відома Москви, став умовлятися з шведським королем Карлом X, щоб укупі з ним воювати Польщу. Для того пішов у Галичину, взяв викуп зо Львову і захопив Люблин, але одержав звістку, що татари грабують Україну і повернувся назад.

Зносини з шведами. Тим часом поляки посварили Москву з Шведами і запропонували Москві помириться з ними. Хмельницький був проти того. Але поляки пообіцяли Московському цареві Олексі-

еві обірати його своїм королем по смерті Яна-Казимира. Цар повірив. Потайки від козаків-посланців він замірився з поляками у Вільні. Тоді Хмельницький увійшов у спілку з шведами, Трансильванією та Семигородським князем Ракочі, обдуреним поляками, щоб вкупі засювати Польщу і розділити її між собою. Ян-Казимир, довідавшись про те, став намовляти Хмельницького одкинувшись від спілки. Він хотів зробити певну умову з Хмельницьким, в якій би точно було зазначено межі Польщі й України.

Хмельниченко та Виговський. 1657 року Хмельницький помер. Нестя нього обрали гетьманом сина його Юрія. Позаяк же Юрій був молодим, то до закінчення ним науки старшина обрала гетьманом Івана Виговського, що був писарем при Богданові.

Поляки, побачивши, що Україна випорсне з їхніх рук, підписані 1658 року умову з Виговським у Гадячі. По тій умові Україна мала стати Князівством Українським в складі держави польської. Править Україною мав гетьман. Україна здобувала право на свої гроші, суди, віру і т. і. Вищими начальниками на Київщині мали бути тільки українці і т. і. До того пристала й старшина українська, в тім числі й полковники подільські: брацлавський—Іван Сербин та Могилівський—Остап Гоголь. Народ же на те не приставав: не хотів сидітися з Польщею. Подністряни і Забужани, які найбільше натерпілися лиха від польських панів, зібралися вкупі з козаками у Брацлаві й обрали новою гетьманом Юрка Хмельниченка. Виговський утік у Польщу. Другого року він укупі з поляками й татарами обложив Могилів. Могилівський полковник Остап Гоголь перейшов на бік народу і розбив Виговського.

Тим часом Хмельниченко побачив, що Москва не дбає про Україну. Оточений польським військом він і собі перейшов на бік поляків і приняв Гадяцькі умови. Поляки розбили й розігнали гетьманське військо.

Правобережжа й лівобережжа. Таким чином Україна по правому березі Дніпра (Київщина, Поділля, та Волинь) опинилися знов у руках поляків. Лівобережна Україна зосталась під Москвою. Там змагалися за булаву Сомко й Золотаревко. З того часу Україна поділилася на правобережну й лівобережну. На правобережній були одні гетьмани, а на лівобережній другі.

Хмельниченко швидко зрікся булави. На його місце правобережці оббрали Павла Тетерю. На лівобережжі тягалися за булаву Сомко й Золотаренка.

Запорожці на чолі з своїм кошовим Іваном Сірком два раза приходили на Поділля і виганяли поляків. Подоляни після того приставали до Москви. Виговський, побачивши, що народ не хоче повернутися до Польщі, поклав і собі вигнати поляків із Поділля, тай виробив для того певний план. Тетеря видав його і поляки розстріляли Виговського.

Дорошенко. Тетера теж ядовго гетьманував. Його місце заступив Петро Дорошенко. Він бачив шкоду Україні від колотнечі, бачив, що ні Москва, ні Польща Україні добра не мислять і надумався об'єднати Україну під рукою турецького султана.

1667 року Москва підписала умову з Польщою в Андрусові. По тій умові Україна остаточно ділилася на Правобережну й Лівобережну. Правобережна одходила до Польщі, а Лівобережна до Москви. Народ і козацтво тим обурилися: не хотіли ділиться між двома державами. Тим скористувався Дорошенко. Він оповістив себе гетьманом на обох боках Дніпра і перейшов у підданство султанові. Гадав, що за його підмогою вирве всю Україну від Польщі і Москви і держатиме в своїх руках, як самостійну державу. Султан турецький через далечінь не міг багато в що втручатися. Народ і просте козацтво не зрозуміли думки Дорошенка. Вони побоялися турка-невіри, бусурмена і перестали слухатися Дорошенка. Поляки, побачивши те, вислали проте Дорошенка військо.

Турецкий напад. Тоді султан турецький Магомет IV 1672 року вирушив на оборону Дорошенка вкупі з 300.000-м військом. Турки розбили поляків під Батогом, обложили Кам'янець і, підвівши міни під замок, взяли його. Султан турецький урочисто в'їхав у Кам'янець. Після того де-які храми (і православні і католицькі) переробили на мечеті, відновили замок, поправили міські стіни і зробили Кам'янець турецькою твердинею. Після Кам'янця турки взяли ще Межибіж, Бар, Язлівець, Снятин і інші міста. Поляки пересграшились і підписали з турками мир, oddавши їм Поділля, і зобовязалися платити що року 22.000 червінців дані.

Під турками. З тієї пори Поділля 27 літ було в руках турків. Турки осілися в кращій частині Поділля на Наддністрянщині. Кам'янець став столицею краю. Турки більше дбали про добробут краю, ніж поляки.

Боротьба Дорошенка з Польщою та Москвою. Поляки, не маючи силі самі вигнати турків, стали шукати помочі у Москви. 1673 року польський воєвода Ян Собеський розбив турків під Хотином. 1674 року він, ставши вже королем Польщі, одняв у Дорошенка Умань, Чер-

каси, Бар, Винницю, Немирів, Брацлав, Кальник, Шаргород, Рацків інші міста. До цього пристав уже був і Могилів, але турки швидко одібрали назад усі Подільські міста. Того ж року Москва вислали проїти Дорошенка свого боярина Ромодановського з гетьманом Правобережної України Самойловичем. Прихильники Москви оповістили Самойловича гетьманом обох Україн. Він обложив Дорошенка в Чигирині. Дорошенко, побачивши, що нема сили змагатися, скорився Москві. Його заслали в Московщину, де він і помер.

Кінець Хмельниченна. Швидко після того і поляки замірилися з турками. За турками зосталося Поділля з Кам'янцем.

Турки поставили Юрка Хмельниценка правити Брацлавщиною. Юрко обрав місцем свого перебування Немирів. Правити Юрко не вмів, допускався несправедливостей і жорстокости. За одну тяжку кару над багатим євеєм, що позичав грошей туркам, турки присудили його до смерті і кинули в Кам'янці з мосту у водоспад.

Боротьба Польщі з Туреччиною за Поділля. 1681 року Москва підписала з турками мир на 20 літ. Границею між Московщиною та Туреччиною призначено було Дніпро.

Поляки ніяк не хотіли погодиться з тим, щоб Поділля заставалося в турецьких руках. Вони швидко зламали свій мир з турками і почали з ними боротьбу за Поділля. Кожен король вважав своїм обов'язком чести добиватися Поділля. Король Август II, вступаючи на престол, навіть пообіцявся повернути Польщі Кам'янець та Поділля, звелів навіть заготовити медаль для майбутньої перемоги над турками, але всі спроби його одірати Кам'янець пропали марно.

1699 року московський цар Петро I розбив турків під Азовом. Бажаючи увійти у спілку з Польщею для війни проти шведів, він примусив турків повернути Поділля Польщі.

Знов під Польщею. Поляки, забравши Поділля від турків, знов стали тиснути українське населення. А щоб воно не мало оборонців, наказному козацькому гетьманові Самусеві звелено було розпустити козацькі полки і скасувати козацьке військо. Народ з тим не згодився. Почалося повстання під проводом полковника Палія.

В той час Польща вкупі з Москвою воювала проти Шведів.

Народне повстання на правобережжі швидко розрослося, особливо серед подолян. Самусь присягнув московському цареві Петрові I і скорився лівобережному гетьманові Іванові Мазепі.

Повстання Наддністрянщини. Повстанці на те не зважали. Вони взяли Бердичів та Немирів. Наддністрянські села самотужки розгняли своїх панів та євреїв. На всім правобережжі, від низу Дніпра та

Бога аж до Случі, поляків та єреїв повибивали й повиганяли. Тільки люті зіма примусила повстанців роспорощитися і допомогла полякам приборкати повстання. Повстанців тяжко карали: вішали, чіпляли на гаки, сажали на палі і т. і. Подекуди вирізували цілі села за симпатії до повстанців. Населення втікало за Дністер в Молдаву. Береги Дністра від Жванця до Ягорлика геть спустошили, як після татарського нападу.

Польські пани, повернувшись на свої землі і побачивши таку руїну та занедбалість власного господарства, оповістили наперекір постановам своїх сеймиків „прощення“ втікачам і всяки „слободи“. Але населення поверталось неохоче, і то лише після того, як звідти вибиралося польське військо.

Палій. Де-які втікачі, що поверталися назад, згуртувалися коло Палія, осідали навколо нього і під його проводом поволі виганяли польське військо далі.

В той час у Київ прибув гетьман Лівобережної України Іван Мазепа. Він закликав до походу правобережні полки. Народ зрозумів той заклик, як гасло до повстання. На чолі з Палієм повстанці захопили Білу-Церкву й околиці. Поляки, які були у спільноті з Москвою, вдалися до Петра I з проханням, аби приборкав повстанців. Петро I наказав це зробити Мазепі. Мазепа закликав Палія до себе, заарештував і одіслав у Сибір. Проте повстання не притихло. Користуючись війною Польщі й Москви з шведами, повстанці вигнали з Поділля геть польське військо.

Втікачі із-за Дніпра та із-за Дністра поверталися назад, осідали на старих землях і заводили козацьке самоврядування.

Шведчина і Орлик. Тим часом лівобережний гетьман Мазепа перейшов на бік шведів. 1709 року під Полтавою Московське військо розбило шведів і козаків Мазепи. Шведський король вкупі з Мазепою втік у Туреччину. Там Мазепа помер. На його місце козаки обрали гетьманом Пилипа Орлика. Орлик зібрав де-які козацькі сили і рушив проти Петра I. Він швидко перейшов усю Наддністрянщину, але так само швидко розгубив і своє військо. Тому мусів він вернутися за Дністер у Молдаву. Тим часом на Поділля вступило польське військо. Воно заступило Брацлав, Немирів та інчі місця Поділля. Петро I ішов на Прут. Там йому не пощастило і він ледве вернувся назад. По дорозі назад пробував у Кам'янці та Сатанові.

Руїна. Після Прутського походу Петро I видав наказа, яким усе Іправобережжя, oprіч Київа, поверталося назад Польщі. Польські пани знов запанували на Поділлю. Козаків уже не було. Оборонять народ

не будо кому, і він мусів тікати за Дніпро. Тікали цілими селами. Забірали з собою все, що можна було взяти на підводу. Розбірали навіть церкви й вивозили. Чого ж не могли взяти — хати та інші будинки та господарські речі, те палили, аби ніщо не дostaлося панам. Переселенцям помагав і лівобережний гетьман Скоропадський. Він звелів перевозити по черзі всіх, почавши аж із найдальших, тобто з наддністрянських. Після того переселення Поділля геть спущено. У Могилівській округі, яка була до того часу найбільше заселеною, зосталося 178 душ обох полів та в самому Могилеві 202 душі.

Землі зосталися порожні. Пани знов оповістили „слободи“. Люди хоч і боялися панів, але поволі стали вертаться й заселяти Поділля.

Панщина та спольщування. Згодом, коли людей повернулося чимало, пани „слободи“ скасували, а натомість запровадили панщину.

Польське панство знов узялося навертати український люд на католицтво та польщизну. Для того воно не допускало Україну в сейми, в суди, та всякі адміністративні посади, кепкувало з віри, поневірялося над українськими православними священиками і т. і. Польські ксьондзи та іезуїти, щоб швидче навернути українців на польщизну, виряджали особливі польські школи. В ті школи вони приймали дітей польської та української шляхти. Там вони привчали українців до того, щоб вони думали, що все польське, католицьке краще за українське, православне. Серед таких шкіл особливо відомі були Барська, в якій 1782 року вчилося 553 учні, та Шаргородська, де 1784 р. було до 600 учнів.

Всякі утиски та іезуїтські школи привели до того, що майже все українське панство спольщилося. Заради польської ласки та всяких вигод воно утікло від свого народу. Польські пани, бачивши те, що нема кому оступатися за український нарід, поневірялися над ним, як хотіли.

Гайдамаки. Помімо навертання на польщизну пани вимогали від українського люду тяжкої праці, люто карали за найменчі провини і не раз кривдили його тільки з своєї панської примхи. Це привело до того, що люди стали тікати від панів у ліси. Там вони збіралися ватагами і, за допомогою запорожців, робили наскоки на панські двори, росправлялися з панами і пускали їхні маєтки з димом. Таких утікачів прозвано гайдамаками. Гайдамаки вперше з'явилися на Поділлю, бо там панське свавільство було найгірше.

Спершу гайдамаки мстилися тільки за власні кривди на своїх панах, убивали їх, грабували, палили і т. п. Згодом же вони стали

виступати взагалі проти польського правління, проти польських порядків: добивалися права й волі всьому українському народові.

Верланове повстання. 1733 року в Польщі оббірали короля. Одна партія висувала на короля Станіслава Ліщинського, а друга тягнула руку за саксонським королем Августом III. Счинилася колотнеча. Прибічники Августа III кинулися за допомогою до Московщини. Московська цариця Катерина I послала в Польщу своє військо, щоб воно розігнало приятелів Ліщинського й допомогло Августові III. Військо те вступило на Україну. Московський полковник Полянський, взявши Умань, звернувся до Українського народу з проханням допомогти йому проти поляків партії Ліщинського. Для українського народу всі польські пани були однакові. А тому він охоче став виганяти їх усіх, не розбіраючись, до якої партії той чи інший пан належить. Панські маєтки палили під ряд, не розбіраючись, якого вони пана.

На Поділлю це повстання особливо поширилось в околицях Кам'янця, Проскурова, Межибожа та в інших місцях теперішніх повітів Лятичівського, а особливо Брацлавського.

Старшина надвірних козаків князя Любомирського в Шаргороді Верлан, прочитавши листа Полянського, оповістив себе полковником, скликав до себе надвірних козаків із маєтків сусідніх магнатів, навербував селян, склав цілий козацький полк, і оповістив йому, що має грамоту від цариці, аби вигнати з Поділля всіх поляків і євреїв і приєднати його до Московщини. З тим полком Верлан перейшов Брацлавське воєводство, руйнуючи маєтки шляхти та розганяючи поляків і євреїв, пройшов Подільське воєводство, розбив зо скілька загонів польського війська, взяв Броди й Жванець і пустив свої загони до Львова та Кам'янця.

Тим часом московці помирилися з поляками. Поляки тоді попрохали московців, аби вони приборкали гайдамацькі загони й утихомирили селян. Московське військо стало виловлювати гайдамаків і карать їх. Тоді Верлан утік у Молдаву, де-які гайдамацькі ватажки, як наприклад Сава Чалий, перекинулися на бік поляків, а решта з дрібними ватагами поховалася по лісах і звідти робила свої наскоки на панські маєтки в околицях Саврані, Немирова, Гранова, Рашкова та Могилева.

Сава Чалий, перекинувшись на бік поляків, люто карав гайдамаків. Тоді один з гайдамацьких загонів на чолі з запорожцем Гнатом Голим, наскочив на с. Степашки, де перебував Чалий, і вбив його, а маєток спалив.

Гайдамаччина, то збільшуючись, то притихаючи, стала звичайним з'явіщем на Поділлю. 1750 року гайдамаки хазяїнували на Брацлавськім воєводстві, спалили Умань, перебили чимало ксьондзів та панів, пограбували Гранів, Винницю, Лятичів та інші місця на Поділлю.

Московське правительство, допомагаючи польським панам, нераз посидало проти гайдамаків своє військо, навіть запорожців. Запорожці, хоча й співчували гайдамакам, бо не раз і самі їм допомагали, проте, вволюючи волю Москви, виловлювали гайдамаків. Так, наприклад, зробив і відомий запорожський осаул Петро Кальнишевський, котрий згодом був останнім кошовим Запорожської Січі. Він зруйнував найголовніше гніздо гайдамаків на острові р. Бога між його порогами, укріплене гарматами й засіками. Проте гайдамаки ще не раз після того давали про себе знати.

Колівщина. Найбільше гайдамацьке повстання відбулося 1768 р. В той час польський сейм змушеній був Москвою дати де-які права православним у Польщі. Частина польського панства, на чолі з кам'янецьким католицьким біскупом Адамом Красинським, виступила проти того. Ті пани заклали в м. Барі конфедерацію, тоб-то окрему від правительства спілку, з метою скинути короля Понятовського, який приятелював з Москвою, і скасувати подаровані православними права.

Москва вислала Понятовському на поміч своє військо. Московці закликали український народ допомогти їм проти конфедератів. Українці охоче виступили проти поляків, не розбираючи, хто з них конфедерат, а хто ні. Запорожець Максим Залізняк, за допомогою ігумена Мотронівського монастиря Значко-Яворського, зібрав велику гайдамацьку ватагу і з нею рушив виганяти панів. До нього швидко пристало чимало люду. Він спалив Лисянку й підступив під Умань. Сотник надвірних козаків Потоцького Гонта перейшов з козаками на бік гайдамаків. Умань спалили, панів розігнали. Дрібні гайдамацькі ватаги розійшлися по околицях Гранова, Теплиця, Дащева, Тульчина, Манастирища, Гайсина, Конели, Божувки, Жидичина, Ладижина. Брацлав, Винниця, Могилів, Бар, Жванець, Саврань, Немирів і інші міста палили в огні. В Балті кілька днів господарював запорожський согник Шило.

Гайдамаки оповістили Залізняка гетьманом України. Тим часом конфедератів у Польщі було розбито. Тоді інші польські пани по-проходили московців, щоб вони вгамували гайдамаків. Московське військо хитрощами й обманом підступило до гайдамацького табору. Мо-

сковський генерал прикинувся приятелем гайдамаків, запрохав до себе на вечерю Залізняка, Гонту й іншу старшину, а коли вони прийшли, звелів їх усіх заарештувати. Залізняка він вислав у Сибір, а Гонту, як підданого правобережної України, що була під Польщею, видав полякам. Поляки присудили його до лютої смерті: відрубувати по суставах руки, ноги, а після того вже голову. Ту кару замінили четвертуванням і скарали в с. Сербах, Могилівського повіту.

Перший поділ Польщі. Москва за свою поміч польському правительству проти конфедератів, по умові з Австрією та Прусією, 1772 року одібрала собі від Польщі Білу Русь і виговорила право наглядати за всім, що робиться в Польщі. Австрія й Прусія за свою згоду на те одірвали й собі по шматку Польщу.

Частина поляків, обурена тим, за згодою Прусії, зробила повстання проти свого правительства. 1791 року вони змінили деякі державні закони Польщі так, щоб обмежити панське свавільство. Польські магнати були проти того. Вони зібралися в м. Тарговиці на чолі з Браницьким, Ржевуським та Феліксом Потоцьким і ухвалили прохати Московщину, аби вона знищила нові закони. Московщина переговорила з Прусією та Австрією і за спільною згодою вступила в Польщу. Московське військо взяло Вільну, Гродну, Волинь і Поділля. Генерал Дерфельден захопив польську гарматню в Брацлаві, Краснім та під Кам'янцем, обложив Кам'янець і 21 квітня 1793 р. примусив без бою здатися Кам'янецьку залогу з комендантом Золотницьким. 10 серпня того ж року московці взяли Варшаву. Швидко після того сусіди Польщі вдруге одірвали від неї по шматку. Московщина взяла тоді до себе Мінську губернію, Волинь та Поділля.

Приєднання Поділля до Московщини. Так Поділля перейшло знов до Московщини. Із усіх земель, одібравих 1793 року від Польщі, Московщина склала три губернії: Ізяславську, Волинську й Брацлавську. Більша частина Поділля увійшла в склад Брацлавської губернії. Головним містом призначено було Вінницю. Там посадили московського губернатора. Суд та адміністративне порядкування зоставили те саме, що було й за Польщі, польське.

Скасування Польщі. 1795 року Польща роспочала знов війну з Московчиною, щоб одірати назад забрані в неї землі. Кінчилося тим, що Московщина вкупі з Австрією та Прусією остаточно поділили між собою її решту Польщі. З того часу зовсім зникла з світу польська держава.

Після третього поділу Польщі Поділля розділено було на дві губернії: Брацлавську й Подільську. Головним містом Брацлавської губернії призначено було Брацлав, але тимчасово

всі інституції зосталися у Винниці. До Брацлавської губернії одійшли повітові міста: Літин, Хмільник, Сквира, Гайсин, Тульчин, Ямпіль, Могилів, Махнівка, Липовець, Петигори й Бершадь. До Подільської губернії—Кам'янець, як губерніяльне місто, Лятичів, Кременець, Прескурів, Ушиця, Вербовець, Грудек (Городок), Зіньків, Старо-Константинів, Базалія й Дубне.

Під Московщиною. Скрізь заведено було московське порядкування. Землі і майно тих панів, які брали участь у повстанню 1795 року, секвестровано й передано московцям.

Для порядкування справами православної віри встановлена була окрема єпархія Подільська. В Шаргороді одчинено було духовну семинарію. 1806 року ту семинарію із Шаргорода перенесено в Кам'янець, а в Шаргороді засновано духовну школу.

Багато католицьких та уніяцьких монастирів зачинали, майно їхнє конфіскували й передали адміністрації та православним монастирам, церквам і т. і. Кам'янецьку католицьку єпископську катедру скасували. Натомісъ католицький біскуп мав жити в Лятичеві і керувати католиками в Подільській, Брацлавській та Вознесененській губерніях. Уніяцьку митрополичу катедру та уніяцьких єпископів теж скасували. На томісъ давали всякі льготи православним. Заводили православні монастирі і т. і. Однаке даючи всякі вольності православній вірі, московське правительство не давало ніяких полегкостей українському народові. Він, як був кріпаком у польських панів, так і зостався. Пани та ксьондзи спольщували його, як і раніше, з тією хіба ріжницею, що де не мали права та сили, там брали хитрощами.

За царя Павла 1-го багато з тих поляків, що за Катерини II було засуджено на кару, помиловано. До 11.000 їх повернулося із заслання; де кому вернули навіть маєтки. Католикам та уніятам повернули деякі їхні права,—католикам більше, ніж уніятам.

Польська освіта. 1803 року на Московщині засновано було міністерство Народної Освіти. Всю Московщину поділили на 6 освітніх округ. Поділля одійшло до Віленської округи. Попечителем тієї округи призначено було поляка Чарторийського. В освітніх справах йому найбільше помагав його найближчий співробітник „головний візитатор шкіл Київської, Волинської та Подільської губерній“, теж поляк—Тадеуш Чацький. За нього зреформовано й засновано було зе скілько „новітових шкіл“, гімназій—у Винниці, Бару, Кам'янці, Немирові, й Межибожі та 126 парафіяльних шкіл. Освіту провадили скрізь на Поділлю польською мовою.

Чацький завзято працював для поширення польської освіти. По всіх школах він запроваджував національний польський дух. Він дбав про те, щоб усе освічене Поділля дбало себе поляками.

Українське панство вже до того було опольщено. Але зоставалося ще українське міщанство, яке держалося своєї мови, своїх звичаїв, свого народу. От Чацький намагався польською освітою одクロти його від українського народу, аби швидче й увесь народ той на польщизну перевести.

Повстання 1831 року. Поляки не могли погодиться з тим, щоб Польща зовсім згинула. Вони все мріяли, що от-от вона відбудується, і готовились до того.

1831 року поляки підняли у Варшаві повстання для відбудування Польщі. Повстання перекинулось і на Поділля. У повстанні найбільшу участь узяли польські пани, шляхта, духовенство та всяка молодь, навіть учні барської та вінницької гімназій. Народ же в самій Польщі поставився до того обережно, а на Поділлю український народ і зовсім став проти повстанців. На Поділлю зібралися лише невеличкі ватаги повстанців. Із Польщі на поміч їм два рази намагався пробитися один із керовників повстання—Дверницький. Але обидва рази його московське військо прогнало в Австрію.

Московське військо швидко розбило скрізь повстанців. Після того московське правительство секвеструвало на Поділлю маєтки проводирів повстання—Ладижин, Межибіж, Межирів, Гранів, Зіньків, Саврань і інч. і повернуло їх на військові поселення.

Опріч того, скасовано було зо скілька католицьких монастирів та костелів, Віленський університет, знаменитий доброю науковою та великою книгозбірнею, Кременецький ліцей, а згодом і всі польські школи на Київщині, Волині й Поділлю. Замісць того засновано було нові школи, в які поставлено начальниками московців, збільшено число лекцій московської мови, запроваджено виклади московської історії та статистики (географії) московською мовою і т. д.

Таким чином, московське правительство, касуючи на Поділлю польщизну, не відновляло прав українського народу, не заводило там його мови, не дбало про розвиток його культури, а впроваджувало скрізь московщину. Український народ перепрягали із одного ярма в друге, з польського в московське.

Скасування унії. 1839 року з наказу царя Миколи I скасовано було скрізь унію. Од уніятів одібрали церкви, монастирі і т. і. і прилучили їх до православної віри. Хто тому не корився, того карали й засилали в Сибір.

Селянська доля. Після приєднання Поділля до Московщини життя селянське не покращало а ні трохи. Вони так само зоставалися кріпаками поміщиків— поляків, як і раніш. Московські порядки заводилися тільки зверхи для польського панства, а селянство, як і раніш, мусило у всьому слухатися своїх панів-поміщиків.

Кармелюк. Польські пани та ксьондзи без жадної перепони тиснули український народ і ніхто їм за те й слова не казав. Од непомірної роботи та знущання люде тікали в степи та в ліси. Там вони, як і раніш, гуртувалися в ватаги і гайдамакували. Грабили поміщиків і не раз допомагали бідним селянам. Серед них гайдамаків десь коло 1820—1835 року особливо вславився Кармелюк. Він утік од свого пана, жив по лісах то самотою, то збираючи ватаги товаришів і громив тих поміщиків, які знущалися над народом. Награблене добро роздавав бідним. Населення його любило й помогало переховуватися. Кілька раз пани його ловили, запіралі в тюрьму, навіть у Сибір засилали, але він усе вертався назад. Про нього в народі росповідали, що його куля не брала. Аж от один шляхтич підкупив у с. Коричинцях удову, до якої ходив Кармелюк, підстеріг його там і застрелив „замовленою“ кулею. Про Кармелюка й досі співають у пісні, як він гайдамакував і ділився з бідними.

Зменчення панщини. 1839 року видано було наказа, по якому заборонялося карати на тіло—бити різками, заковувати в колодки, рогатки і т. і.—тих селян, які жили на землях католицького духовенства. Згодом тих селян вкупі з землею забрали в казну.

Ще трохи згодом обмежено було право над селянами й усіх інших панів, заведено було „інвентарні правила“. По тих правилах селянин робив на пана тільки три дні на тиждень. До того ж там зафіксовано було, які саме відносини повинні бути між паном і селянином. Панські права було вкорочено.

Обмеження поляків та євреїв. 1846 року поляки на Познані повстали проти Прусів, а в Галичині проти Австрії. Повстання перекинулось й на Поділля. Поляки стали тут гуртуватися до повстання проти московщини, а український народ, який ненавидів польських поміщиків, загомонів, що настав час „різать панів“.

Шоб приборкати польську шляхту, московське правительство виключило із шляхетства до 81.000 осіб; скасувало польський банок, який піддержував панів; обмежило права євреїв і завело для них „межу осілости“, одмінило Литовський статут, по якому до того часу судили польські суди, а натомісъ запровадило московські закони і т. і..

1861 року по всій Росії скасовано було кріпацтво, але на Іс-
діллю через „інвентарні правила“ справа затяглася.

Прохання поляків. Того ж року варшавські поляки прохали царя Олександра II, щоб він дарував їм деякі національні вільності, дав національне самоврядування, приеднав до губерній царства польського Литву, Білорусь і Україну. Тоді й подільська шляхта вкупі з католицьким духовенством прохала, щоб Поділля прилучено було до польських губерній. Кам'янецькі поляки так були певні в тім, що їх приєднають, що в Домініканськім костелі на мармуровім турецькім амвоні поруч з датами „1672“ та „1699“—роки вступлення й виходу турків—вирізали ще й „1862“, як рік визволення з під Московщиною.

Повстання 1863 р. Московський цар нічого полякам не дозволив. Тоді вони 1863 року підняли повстання. Однаке й тепер до повстанців пішли самі тілько пани, ксьондзи та молодь. Народ український не пішов з поляками. Через те повстанців швидко було розбито й покарано.

Скасування панщини. Після того особливим наказом 1863 року скасовано було всі права поміщиків на селян, тобто дано було і польському селянству волю. Помимо того скасовано всі польські пансьони, а замість того засновано в Кам'янці дівочу гімназію і зачинено деякі католицькі монастири, скасовано. Кам'янецьку католицьку єпархію й прилучено всі справи її до Луцько-Житомирської; скасовано католицьку консистерію й семинарію в Кам'янці, а на томіст засновано православне епіскопське вікаріатство.

Обмосковлення Поділля. Oprіч дівочної духовної школи в Тульчині, яку засновано було ще 1854 року, засновано таку саму школу в Кам'янці з 1864 року; наказано все діловодство в суді і адміністративних установах провадити тільки московською мовою. В школах навіть католицької релігії звелено було навчати тільки по московськи і т. д. Однаке української мови теж нікуди не пускали. Боялися, що як український селянин почне вчитися своєю рідною мовою, то швидко здобуде таку саму освіту, як і пани, а через те не захоче їх слухатися. Боялися, що як український народ учитиметься своєю мовою, то довідається про свої права, про права своїх дідів—козаків на українську землю і не захоче слухатися Москви, а забажає на своїй землі сам собі порядок давати. Через те все Московщина всієї сили прикладала, аби обмосковити український народ. Все це призвело до того, що поволі Поділля скинуло з себе польську машкару, яку на нього нап'яло було польське панство, і стало напинати на себе машкару московську.

Польське панство зкапцяніло. На його місце висунулось московське, та подекуди зденаціоналізоване українське, яке звало себе „тоже малоросами“.

Відродження україн. народу. Однаке вкупі з тим, як український народ оклигував від кріпацької неволі; він здобував собі освіту і таким способом все таки довідувався, хто він і які його права. Московське правительство держало його в чорному тілі, навмисно до освіти не допускало, забивало голову всячими дурницями про „панську“ та „мужицьку“ мову, але помаленьку „мужицькі“ сини вчилися по школах та семинаріях, по гімназіях та університетах і таки довідувалися там про свою історію, про свої права на Поділлю, на Україні. Тому з кожним роком, хоч і дуже мляво, а все таки нарощдалася на Поділлю нова сила—українська інтелігенція. І коли сталася революція 1917 року, то виявилося, що найбільше українських діячів або находять з Поділля, або перед тим працювали на Поділлю. Очевидно, що до цього спричинилось географічно-етнографічне становище Поділля, де український народ яскравіше відчував, що він стоїть між двома культурами—московською і польською, а тому ні тій ні другій остаточно не піддавався, чого наприклад не можна сказати про Харьківщину, або Лівобережжя взагалі.

Визначні місця на Поділлю.

Кам'янець на р. Смотричі, в 436 верстах од Києва, на Подільській залізниці, в 18 верстах од Дністра, головне місто на Поділлю по адміністративному управлінню краєм.

По природному становищу належить до найкращих міст України. Особливу красу надають йому високі стримки скелі берегів Смотрича, який кільцем оповиває головну частину. Кам'янця—Старе місто. Навколо Старого міста по-за Смотричем лежать інчі частини Кам'янця: 1) Польські Фільварки з передмістям Біланівка, 2) Новий Пляж з передмістям Циганівкою, Салдатською Слобідкою та залізничною станцією, 3) Руські Фільварки, та 4) передмістя Підзамче з старовинним замком та кріпостними валами.

В Старім місті скучено більшість адміністративних установ. Тут старовинні церкви та косцьоли, мінарет при катедральнім косцьолі—пам'ятка турецького панування, старі будівлі, руїни веж та стін навколо міста і т. інш.

Старе місто злучене з Польськими Фільварками камінними

сходами по скелях та дерев'яним „Старим“ мостом: з Новим-Пляном—високим „Новим мостом“; з Руськими Фільварками сходами та невеликим місточком для пішоходів; з Підзамчем—мурованим мостом який звється „Турецьким“.

Тепер місто Кам'янець заступає до 3590 цесятин землі. 1912 р. в ньому було 49.249 мешканців: православних—17.274; католиків—8.113; євреїв—23.430; лютеран—378; магометан—36; караїмів—14; армяно-григоріян—4.

До війни Кам'янець був за 35 верст від залізної станції „Ларга“. Торговля йшла мляво. Оборот за рік досягав лише $4\frac{1}{2}$ міліонів карбованців. По місту проведено електрику і телефон. 24 червня „на Іванця“ буває найвизначніший ярмарок, на який особливо багато зноситься всяких кустарних виробів: килимів, рушників, сорочок, по-лотен і т. ін.

Із заводів і фабрик значні є: чавунно-плавильна (рудня), з броварні, 2 свічкарні, з цегельні, фабрика сельсько-господарських машин та інш.

Винниця—друге місто на Поділлю по культурно-торговому, історичному та адміністративному значенню; в 207 вер. від Київа, в 206 вер. од Кам'янця, на Київо-Одеській залізниці, на березі р. Буга. Місто складається з „Городу“, Садків, Замостя, Липок, Дубовецької Слободи та „Старого городу“.

Винницю засновано десь не пізніше XIV віку, мабуть чи не князем Федором Коріятовичем. Напевно лише відомо, що Вітовт подавував Винницю кн. Дмитрові Корибутові. Після смерти Дмитра Корибути Винницею володів син його Фед'ко „Подільський“. Він укріпив місто двома замками: один збудовано було на виспі Богу, а другий у Старім городі. Обидва ті замки 1424 р. знищено було татарами. В XVI віку міський замок було відбудовано, але він уже не мав такого значення, як раніше. 1612 року у Винниці росташувалися іезуїти: вони заклали тут свою резиденцію і влаштували школу. Проги того 1616 року православні заснували у Винниці Спасівський монастир. 1632 року на підмогу іезуїтам прийшли домініканці і влаштували свою школу. 1635 року Михайло Кропивницький заснував другий православний монастир, панянський, Благовіщенський.

1648 року Винницю взяв загін Кривоноса й Ганжі. 1649 року іезуїти перетворили свою школу в колегію і обгородили її високими мурами, які стоять і до цього часу. За тими мурами поляки переховувалися від гайдамаків. 1650 р. під час поділу України на полки, Винниця увійшла в склад Кам'янецького полку, а з 1651 року сама

стала полковим містом, з полковником славним Іваном Богуном. 1654 року поляки відняли Винницю од козаків і держали її в своїх руках по 1672 рік.

Після королівського універсалу про роспуск козаків, коли почалося народне повстання (за гетьмана Самуся), повстанці розбили Винницю й спалили її. Замки геть зруйнували, лиш сліди зосталися.

Після приєднання Поділля до Росії в 1793 р. Винницю призначено було в 1796 р. повітовим містом. З того часу вона почала рости, але особливо стала шириться і розвиватися в останні роки перед війною.

Винниця, після Кам'янця, найкраще місто на Поділлю зо всіх боків, перше по населенню, перше й по торговлі. По підсумку його залишають до курортів 2 розряду. Особливу красу містові надає р. Бог, з чистою, як скло водою, в якій лікарі радять купатись слабим. Особливі Винниці надзвичайно гарні.

Тепер місто заступає до 3936 десятин землі. 1912 року воно мало 49260 мешканців: православних—18475; єреїв—22308, католиків—6620, старовірів—692, лютеран—768, армяно-григоріян—204, магометан—191 та ін. Торговий оборот сягав до 3 міліонів карб. на рік. Торгова околиця Винниці невелика, але переважає оптова торгівля мануфактури й заліза, через що все північне й осередкове Поділля гориться до Винниці. Із заводів та фабрик значні: 4 цегельні, гуральня, селекціонний завод, тартак, суперфосфатний завод (єдиний на всю Україну), 2 броварні, чавуноплавильня, машино-будівельня та ін.

Жмеринка—місто в 250 верстах од Київа, 115 в. од Кам'янця і 40 верствах від Винниці, на залізниці Київ—Одеса. Має велике значення, як узлова станція. Заєдає до 536 десятин землі. 1912 року мала 27195 мешканців: православних—10513, єреїв—10025, католиків—6570 та ін. Вапняний завод та лупальня вапняку.

Прокурів в 349 верствах од Київа, 93-х од Кам'янця, на залізниці Київ—Жмеринка—Волочиськ, на низькій болотяній місцевості, при зіллянні р. Плоскої з Богом. В склад міста входять передмістя Ракова, Дубова і Висока.

Прокурів існував уже в XV в. і називався „Плоскурів“ од назви р. Плоскої. XVII в. Прокурів та його околиці настільки спустіли, що для його заселення викликано було поляків із воеводства Мазовецького. Покоління тих поляків проживає, як в місті так і в його околицях і досі під назвою мазурів. 1793 року Прокурів приєднано до Росії й призначено повітовим містом. В Прокуріві до цього часу

видко руїни фортець. По переказах старих людей відомо, що там, де тепер костел, раніше стояв замок, збудований графом Замойським.

Тепер Проскурів заступає до 2093 десятин землі. 1912 року мешканців було 40033, а саме: православних—11057, єреїв—20625; католиків—8005, лютеран—127 та ін. По місту проведено електрику і телефон. Торговий оборот перед війною сягав до $5\frac{1}{2}$ міліонів карб. Проскурів найважніший торговий центр півночі Поділля. Особливо велике значіння має в експорті зерна та в постачанні на околиці бакалії, гасу, лісу і т. ін. В останні часи він значно відбудувався й прибрався. Заводи і фабрики є такі: цукроварня, рафінадний завод, чавуноплавильня, 2 машинобудівельні, 6 парових млинів, цегельня, броварня, сельсько-гospодарська машинобудівельня, черепично-кафляний завод і інш.

Могилів—місто в 358 верстах від Київа, 133 в. од Кам'янця, на лівому березі Дністра, на залізниці Жмеринка—Новоселиця. Навколо кілька передмість: Горби, Карантин, Карпівський яр, Немія, Озаринецька гора, Пологи, Острів, Шаргородська гора. Збудовано Могилів на прикінці XVI віку молдавським господарем Яремою Могилою. Він отдав місто Степанові Потоцькому у придане за дочкою Марією. Новий господар збудував у місті замок і назвав його в честь свого тестя „Могилевом“. Стоячи на торговельнім шляху із Молдави на Україну, Могилів швидко пішов у гору. Сюди стали наїздити чужесторонні купці. 1643 року в Могилеві засновано митницю і він став осередком Поділля. В часи козацької боротьби 1650 р. Могилів прибрали до своїх рук козаки. З 1654 р. до 1699 р. Могилів належав то козакам то туркам. XVIII в. Могилів постраждав од чуми, та 1784 р. від великої повіні Дністра. Чужесторонні купці з переляку вибралися з Могилева. З того часу він став підупадати. 1793 року Могилів перейшов до Росії і його призначено було повітовим містом. 1806 року казна одкупила Могилів у графа Потоцького за 587200 карб. 1808 р. Могилів дуже погорів і з того часу ще гірше занепав. Тепер він заступає до 676 десятин землі. 1912 р. мешканців було 34529: православних—13410, єреїв—15845, католиків—5263 та інш. В торговлі має значіння як центр сплаву по Дністру хліба. Торговий оборот сягав перед війною до $4\frac{1}{2}$ міліонів карбованців. Торгує переважно хлібом, особливо з Молдавою.

Заводи й фабрики є такі: з броварні, з чавуноплавильні, з машинобудівельні, тартак та інш.

Нова-Ушиця (Літнівці)—місто в 426 верстах від Київа, в 65 верс. від Кам'янця, в 35 в. од залізничної станції Копайгород. В склад міста

входить передмістя Філянівка. Заступає площеу до 2644 дес. землі. 1912 р. мешканців було 8260; православних—4731, єреїв—2819; католиків—693 та інші. Торгівля тільки місцева, зовсім маленька. Місто глухе.

Балта в 484 верстах од Київа, 319 в. од Кам'янця, в 8 в. од залізної станції Кодима, по обох боках річки Кодими.

Перші відомості про Балту походять з кінця XVII в. та початку XVIII в. В той час Іосип Любомирський збудував на лівому березі р. Кодими замок „Юзефград“, якій запорожці прозвали „Палієве озеро“. На правому боці Кодими було сельбище, яке перше звалося „Барти“, а згодом прозвано „Балта“. Воно належало туркам, а заселено було втікачами з Польщі, Молдавії та Московщини (старовіри). Балта була передмістям Юзефграду. Туди, як у пограничне місто, збиралися всякі втікачі, чимало було й злочинців. Вони гуртувалися у ватаги і не раз грабували окопище населення.

18 червня 1768 року Максим Залізняк наскочив на Юзефград і спустошив його. Частина мешканців його втікла в Барти. Залізняк зажадав від турків, аби вони видали втікачів. Турки відмовили. Тоді Залізняк розгромив Барти і інші турецькі фортеці на р. Кодимі. За це турки оповістили війну Московщині, бо вважали запорожців підданцями Москви.

Того часу напала на Юзефград і інша біда—чума. Од неї вимерла більша частина населення. Тільки 1776 року князь Олександр Любомирський знов заселив Юзефград, виклопотав для містечка Магдебурське право та дозвіл на два ярмарки в рік. 1793 року під час другого поділу Польщі Юзефград одійшов до Московщини, переіначеній був на Єленськ і призначений повітовим містом Вознесенської губернії. Коли Вознесенську губернію скасували, то Юзефград, або Єленськ, злучили з Бартами і призначили повітовим містом Подільської губернії під загальним назвиськом „Балта“.

Тепер Балта заступає площеу до 3104 десятин землі. 1912 року мешканців було 33044, а саме: православних—19414, єреїв—17646, католиків—875, старовірів—2056, лютеран—40 та інші.

По місту проведено електрику. Торговий оборот до $2^{1/2}$ міліонів. Великого торгового значіння не має.

Із заводів та фабрик важніші: гуральня, дві цегельні, шкіряний завод, мебльова фабрика, парові млини, броварня, миловарня і т. ін.

Брацлав—місто в 286 верстах од Київа, 209 в. од Кам'янця, 39 верств од залізної станції Вапнярка, на правому боці р. Бога, де впадає р. Шудівка.

Перші звістки про Брацлав походять із XIV віку. Заснував його княз Костянтин Коріятович. 1399 року після смерті його сина Дмитра Корибути, Брацлав достався синові Корибути Федорові, кн. Несвицькому, відомому під назвищем „Федька Подільського“. „Федько“ був дуже популярним князем і через те йому пощастило заснувати окремий князівський наділ „Брацлавщину“, в склад якої увійшла частина теперішньої Подільської губернії та південно-західна частина Київської.

1432 року поляки підняли на Литві повстання проти князя Свидригайла, щоб приєднати до Польщі Поділля та Брацлавщину. Вони напали на Брацлав, але князь Федір одбив їх і застався при Литві.

1793 року Брацлав укупі зо всім Поділлям прилучено до Москвиччині і тоді все Поділля названо було Брацлавською губернією, але урядови установи зоставлено було у Винниці. 1795 року Поділля розділено на дві губернії—Подільську і Брацлавську. 1796 року обидві ті губернії злучено в одну, після чого призначено Брацлав повітовим містом.

Місто колись мало замок і валі. Замок зруйновано ще 1551 року ханом Девлет-Гиреем. До цього часу помітно лише сліди земляних валів.

Тепер Брацлав заступає до 2006 десятин землі. В 1912 року було 12344 мешканців: православних—3928, єреїв,—5045, католиків—954, старовірів—1417 та інш.

Торгівля його не значна. З фабрик та заводів є реміннопкуряний завод, броварня, два великих млини та інш.

Гайсин—місто в 318 в. од Київа, 272 од Кам'янця, на під'їздній залізниці вузької колії Холоневська-Гайворон. Заснований він десь коло 1600 року. 1659 року польський король Ян Казимир подарував його запорожському старшині Максимові Булизі. Тепер він заступає до 2050 десятин землі. 1912 року мешканців було 14111; православних 6051, єреїв 7170, старовірів 454, католіків 404, лютеран 22 та інш.

В Гайсині є гуральня, дві броварні, цукроварня, дві цегельні та інш.

Лятичів, в 329 в од Київа, 139 в. од Кам'янця і 20 верстов од найближчої заліз. станції Деражні. До міста належить і передмістє Пукасівка.

Лятичів виник десь з початку XV віка. Про нього вже є відомості з 1429 року, як про одно із значніших міст Поділля. 1466 року

Лятичеві дано було Магдебурське право. В часи 1537—1601 років польські королі обдарували Лятичів всячими привилегіями. 1516, 1558 та 1568 років його спустопували татари, а в XVII в.—козаки. В літопису за 1655 рік записано: „Місто зовсім зруйновано і спустошено, бо лежить на шляху, по якому переходить всякий неприятель, а через те ні міщан по містах, ні селян по селах удержати не можна, і немає надії, щоб місто поправилось.“ В 1793 року його прилучено до Московиців і призначено повітовим містом Подільського намісництва, а згодом, коли заснована Подільська губернія, його зроблено повітовим містом Поділля.

Тепер под містом 2116 десятин землі. 1912 року мешкало в ньому 10689 людности: православних 3720, католиків 1235, євреїв 5730 та інш.

З фабрик та заводів є цукроварня (поблизу), броварня, млини та інш.

Літин в 237 вер. од Київа, 176 в. од Кам'янця, 33 в. від залізничної станції Винниці, на річці Згар. Літин, як оселище, відомий уже з половини XV віку. 1431 році він уже належав якомусь Брацлавському земянинові Кмітові. У другій половині XVI віку там було збудовано замок, про який до цього часу зберіглися лише спогади. В той-же час Літин увійшов у склад королівських маєтків і призначений був староством. Десять коло 1614 року місто було знищено пожежою. 1665 року під час козацької завірюхи його було зруйновано козаками. На початку XVIII віку Літинське старство подаровано було графам Холоневським. По приєданню Поділля до Московщини Літин призначено повітовим містом.

Під ним до 2890 десятин землі. 1912 р. мешканців було 12684: православних 5913, євреїв 5000, старовірів 1264, католіків 499. Торговля дуже дрібна. Місто глухе і з заводів є тільки броварня.

Хмільник—заптатне місто в 258 верстах від Київа, 191 верстів од Кам'янця, 30 в. од повітового міста Літина, на залізниці вузької колії Холоневська—Семки. В склад міста входить передмістя Угринівка та хутори Будьківські, Дібровські та Сидорівські.

Хмільник виник у XIV віку і довгий час був одним із найголовніших осередків Поділля. Через нього проходить „Чорний шлях“, а тому правительство намагалося зробити з нього твердиню. 1500 р. його спалили татари, 1512 року Хмільник зроблено резиденцією тих польських гетманів, якім Польща доручала правити Україною. 1534 р. його було зміщено валами і ровами. Будучи осередком боротьби між поляками і козаками, він не раз руйнувався тими і дрігими. В 1793 р. Хмільник приєдано було до Московщини; 1795 р. призна-

чено повітовим містом Брацлавської губернії, а з 1804 р. він став заштатним містом.

Зараз заступає до 2051 десятині землі. 1912 року мав 19095 мешканців: православних 7853, єреїв 10783, католиків 537 та інш. Із заводів є 4 броварні, ткацькі фабрики.

Бар—заштатне місто в 2796 в. од Київа, 161 в. од Кам'янця, в 796 в. од повітового м. Могилева, на залізниці Жмеринка-Новоселиця. В склад міста входять передмістя Балки, Барські, Комаровецькі хуторі, Безщасна, Чехтарі, Івановецькі хуторі, Мурафа, Стасюки, Чемериси, Юзвенки.

Бар раніше звався Рів. Він уважається одним із стародавніших міст Поділля. По свому політичному і торговому значенню вважався колись „стіною Поділля“. Татари не раз нищили його, але він щоразу відбудовувався й укріплювався. 1537 року польський король Жигмент II подарував м. Рів своїй жінці, Боні Сфорца, родом із Італії. Вона переінчила Рів на Бар, для пам'ятку про те місто, з якого сама була родом. 1540 року в Бару збудовано було замок. Він уважався одною із найкращих фортеців Поділля. 1616 року староста Станіслав Жовківський заснував у Бару єзуїтську колегію. З того часу там почалися непорозуміння між католиками й православними. Католики зруйнували православний монастир. На протязі XVII в. Бар кілька раз переходив од поляків до козаків і турків. 1767 р. Кам'янецький бискуп Адам Красинський скликав у Барі і згуртував там Барську конфедерацію, щоб скинути короля Станіслава Понятовського та скасувати права, даровані православним. 1771 р. Бар заступило Московське військо. При підписанню трактату про прилучення Білорусі до Московщини Бар було повернено Польщі і він зостався, як частина Подільського воеводства. 1793 р. Бар разом зо всім Поділлям прилучено до Московщини і призначено повітовим містом. 1796 р. його зроблено містом заштатним.

До 1837 року існував у Барі Базиліанський уніатський монастир. Він робив великий вплив на росповсюдження унії. В монастирі була школа, де вчилося до 700 школярів. 1837 року монастир повернено на православний, чоловічий, а 1881 року обернено на панянський. Бар заступає в сей час до 4-х кв. верстов. 1919 року мешканців було 22.663: православних—8.200, єреїв—10918, католиків—3076, староїрів—450 та ін.

Торгового значення місто немає. Є в ньому гуральня, цукроварня, свічкарня, млини та ткацькі фабрики полотна.

Ольгопіль—в 410 верстах од Київа, 208 вер. од Кам'янця та 11 верст од залізничої станції Чечельник на вузькій колії, на обох боках річки Савранки. В склад міста входять передмістя: Піски, Московщина, Мацьківка, Гнила, Заплотина, Загір'я, та Танечева Слобода. Місто заступає до 900 десятин землі. 1912 р. було мешканців 12255: православних—6603, євреїв—5348, католиків—290 та ін. Торгового значення місто немає. є гуральня і броварня.

Ямпіль—в 417 вер. од Київа, 168 верст од Кам'янця, 48 верст од залізничої станції Могилів, на Дністрі, при прилученні до нього р. Русави.

Певних відомостей про заснування Ямполя немає. Відомо лише, що він уже існував в XVI вікові і вважався одним із значніших міст Поділля. На прикінці XVI і початку XVII віку Ямпіль належав гр. Замойським. Ян Замойський збудував у Ямполі замок, зміцнив його. 1539 р. під час козацьких війн полковник Іван Лобода обложив Ямпільський замок, але взяти не спромігся: 1650 р. Ямпіль увійшов у склад Брацлавського полку. 1651 р. поляки під проводом Калиновського рушили на Ямпіль. З наказу Калиновського Брацлавський воєвода Станислав Лянцкорунський несподівано наскочив на Ямпіль, зруйнував замок, винищив більше 10.000 населення і пограбував його майно. Після тієї страшенної руйні Ямпіль довго стояв спустошеним. На початку XVIII в. Ямпіль належав Потоцьким, які відновили його і збудували там пристань. 1793 р. Ямпіль з Поділлям приєднано до Московщини і призначено повітом містом Брацлавського намісництва, а по заснуванню Подільської губернії заставлено повітовим містом Поділля. Ямпіль тепер заступає 458 десятин землі, 1912 року там було 10485 мешканців.